

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О РАТНИЦИМА

*„Као српски соко оде,
душманину напред стаде,
под заставом, роде, паде,
веће славе не имаде“.*

На пробљашима и крајпуташима западне Србије много је записа о војевању српског народа против свих душмана који су на њега насртали. У њима живе успомене на ратнике свих ратова које је Србија водила од првог устанка до првог светског рата.

Први трагови о ратницима су из првог и другог устанка. Они су „утребани“ на надгробнике оних који су са кубурама, сабљама и карабиљима пошли, на позив Карађорђа и Милоша, да Османлијама срца прострељују и главе секу. Устаницима, којима је додијало да буду раја и који су у мегданима видели једини излаз на обзор људског достојанства. И тим људима који су буном пробудили рајине вековне снове и јунаштвом разбуктали запламсјаје слободе из пепела четирвековног ропства, потомци су са побожним поштовањем дизали горде каменове захвалности и поштовања. Каменове — устанике. Многи од тих каменова су и до данас сачувани. Разасути су по пристранцима пропланака од Рудника до Златибора, али их је највише на ширем подручју чачанског краја.

Карактеристично је да овим ратницима клесари не урезаше никакве друге одреднице до ратничке, војничке. Ниједном устанику није уписано неко социјално, професионално или етичко обележје. Не помену се ни богатство, ни занимање, ни поштење. Најбољи доказ да је родбина покојникова сматрала да је све друго било неважно и малено према чињеници да јој је предак био добар и храбар ратник. Па зар је и било потребно говорити о друштвеном положају и улози некога ко се као Вождов или Књазов ратник истаклао? (Газдама и „отличницима“ у миру споменици ће се са другом мотивацијом подизати и словима шарати).

Вредност ових споменика чине њихови разноврсни записи. Они су, готово без изузетка, у прозном облику, а разликују се по начину казивања и опсегу података. Записи урезани у камен првих деценија по устанцима врло су кратки и подацима сиромашни, а они из друге половине века су опширнији, развијенији, речитији. Најједноставнији су они који о устаницима не дају никаква ближа обавештења, осим што наглашавају да је покојник био „крабриј ратник“ или да је „крабро воевао“. Радисав Тупаја из Зеока „крабри је војник био“, а Милисав Цогољ из Губереваца је „крабро воевао за славу и слободу српску 11 година“. У оваквим записима не казује се ни речи у ком је устанку, и боју, ратник учествовао.

У једним записима се нешто опширније казује да је покојник био устаник или војник у рату, обележавајући, при том, и прецизније време војевања. Тако је на споменику оца сердара рујанског Јована Мићића из Чајетине дато, мада погрешно, време трајања првог устанка. „Овде почивају кости Гаврила Мићића, од Турака названог Гариба. Покојник је био устаник рата српскотурског од 1803. године, кои се је окончао србском пропашћу 1812. г.“

У другим записима се говори да је покојник био војник, али није јасно да ли у оба или само у једном устанку. Година устаникове смрти, ако је забележена, једина је одгонетка те нејасноће. Тако се помиње Бућа Бошковић, који је „рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србији у селу Рудник у 1804. г. Поживио је као крабри војник у великим ратовима и добио је 8 рана; преболео је и живио је свег 60 г.“ Бућа је једино могао да буде устаник у Милошовом устанку, јер је прве године Карађорђевог буне имао свега девет година, што се са споменика види.

У извесним записима се, међутим, изричито наглашава да је покојник војевао за време Карађорђа и Милоша или за време једног од њих. Тако се на надгробнику Миливоја Јовановића из Дучаловића чита: „Чим је Карађорђе подигао устанак, он је се придружио с њим до Милоша и ратовање придружио са Милошем“. Мијаило Божовић из Брђана „био је војник са Карађорђа и Милошем Обреновићем 7 год.“ Губеревчанин Ђорђе Плазина био је само Вождов, а Стефан Стојић из Врана само Књазов војник. На Ђорђевог споменику је записано: „Овај знак показује крабром војника Ђорђа Плазину из Губереваца кои је за владе Карађорђевог 12 годи. воевао и

бронећи славу и слободу србску 7 Турака погубио.“ А на Стефановом: „Уз ратове п. књаза Милоша Об. био је први.“

Нађени су и записи о кратком времену између устанака, али само два. И оба трагична, као и то време што је било. Живи су сведоци турске свирепости над поново поробљеном рајом после кобног 1813. лета. У години Хаџи-Проданове буне „за отечество и помоћ србску“ погибе Марко Радовановић из Ступчевића „од Турчина Лативаге“. Исте године одлетела је, од истог Турчина, крај Мораве, глава једног бунтовног Драгачевца. То сведочи запис на споменику: „1814. г. Зде посечен јест Јован Кличанин, рођен у селу Церови, а живот изгуби у Чачку от сабље силног Латива, чачанског муселима, на исто ово место.“ Да ли Марко и Јован платише главом због учешћа у упушеном устанку или их силовити муселим скиде из страха да у нову буну не крену?

Споменици погинулим устаницима су врло ретки, јер у време трајања устанка, па и деценију-две касније, сеоски надгробници, нарочито писани, нису готово ни подизани. Тако је највећи број погинулих на Мишару, Делиграду и Чачку остао без надгробних знакова, од потомака заборављен, за историју изгубљен. Нађоше се само десет споменика погинулим устаницима. Записи на њима нешто су опширнији и од посебног су значаја и због тога што су на њима убележена места, односно битке, у којима се гинуло. То су Радаљево, Муртеница, Таламбас и Вилови, у првом, а Чачак и Ужице, у другом устанку. У Ариљу, на челу тамног и још држећег крајпуташа, урезано је: „Знак овај показује доброг и отменог Србина и краброг војника Марка Симовића, житеља ариљског, који је живио 60 го., а погибе на Златибору, на месту Таламбасу, јуначки борећи се с Турцима за веру и славу и слободу србског народа. Живот свој жертвава при Карађорђевој крајини, при војводству Милоша Обр. одприлике 1807. годи. Нека му буде ова реч од нас: Бог да му душу прости, поререченом Марку“. С десног бока Марковог знака уписан је у истом стилу, Марков брат, такође сињеник првог устанка: „Ова страна показује краброг војника Јанка Симовића, брат прие опоменутог Марка. Поживи 50 г., а погибе на Радаљево јуначки борећи се с Турцима за славу и слободу србског народа при Карађорђевој крајини, при војводству Милана Обреновића одприлике 1804. го.“ Браћа Симовићи погибоше у „локалним“ биткама, у мало познатим местима. Таламбас је брдо на крајњем југозападу Златибора, у залеђу Муртенице, у селу Драглици, а Радаљево је гранично село између бившег драгачевског и моравичког среза. На гробљу у Приликама упознајемо се са још једним мало познатим сукобом. Унук је, на споменику, одао почаст своме деди: „Вечнаја памјат рабу божием Пвоздену Рабреновићу који је крабро борећи се с Турцима године 1808. на Муртеници погинуо.“

На погибије у биткама другог устанка подсећају два споменика. У Атеници, под Јелицом, на тамни и храпави двометарски биљег урезана су крупна слова храбром војнику Јовану Лишанину „који је за крс часни и веру христијанску, закон србски и за оте-

чество от Ђаја-пашине војске на Чачку при битки јуначки борећи се погинуо 1815.“ У Марковици је постављен крајпуташ са записом: „Овај билет удари Јован Милосављевић из села Пуова отцу своему Милосаву Јаћимовићу, крабром Србину који је за веру и отечество србско јуначки борећи се с Турцима на битки ужичкој погинуо 1815. 1. авг. 5. дњ.“

Осим битака које су се догодиле на подручју београдског пашалука, или на његовим границама, на надгробницима устаника сачувана је успомена и на Карађорђево војевање по Санџаку 1809. године. На споменику досељеника Мирка Мијаиловића из Ртара уписано је: „Досељен од Биора кад је Карађорђе на Сеницу војштио.“ Од санџачких битака помиње се још једино битка на Вилловима, брду и селу код Нове Вароши. Радосав Чикириз је, на крајпуташу у Кривачи, урезао свом Драгачевцу Тиосаву Комадини: „Овај билет показује крабром Србина Тиосава Комадину из села Лисе који је за веру и отечество от турске војске на битки на Вилловима као војник јуначки борећи се погинуо 1805. г. децембра 27.“ На крајпуташу Гаврила Радојковића из Јездине, који је умро у српско-турском рату 1876, код Рашке, уписано је, као додатак, при дну: „И дјед његов Радојко погинуо од Турака у битци на Вилловима за владе Карађорђа 1815. г.“

Из последње године првог устанка помињу се, и то врло ретко, битке на Делиграду и Засавици. Са Делиграда је те поразне године донешен у Цветке, претешко рањен, војвода Јован Курсула, а из делиградског шанца се једва спасао пред турском навалом устаник Петар Јоксимовић из Горачића. (Видети запис о њима у даљем тексту). Помен јунака са Засавице чита се на надгробној плочи у порти прилипатске цркве, у Драгачеву: „Овде почива благословени раб божији Спасоје Јаковљевић, бивши жител прилипатски, доцније прозвани Добро чрез тога што се на више места показивао у биткама против Турака за отечество свое бранитељ, као на Засавици, на Делиграду итд.“ Засавица је поменута и на крајпуташу, који више не постоји, у Горњим Бранетићима. На њему је била урезана ратничка секира и сажет запис: „Зде почива раб божи Сава Жижовић. Погибе на Засавици 1813.“¹ Сава је био један од „голаћа“ Зеке Буљубаше, па су зато бранетићке Жижовиће, по свом родоначелнику, у прошлости називали „Голаћима“.

Имена погинулих устаника помињана су и на споменицима њихових синова. Синови су се са својих споменика, ради себе, хвалили и својим храбрим, погинулим очевима. Наглашавали су да су пореклом од родољубивих, одважних људи. Тако се судбине тих ратника без сопствених споменика огласише на туђим споменицима — надгробницима својих најближих потомака. За кнеза Ристивоја из Миросаљаца каже се, на билегу његовог сина Јована, да је „кнезовао целом наиом пожешком за владе турске, а погинуо на Радаљеву борећи се са Скопљак-пашом Карађорђевог рата 1806. г.“ На синовљевом споменику урезана је и судбина већ поменутог, на крајпуташу у Марковици, Милосава Јаћимовића из Пухова, „ло-

гинувшег на Ужицу борећи се као војник противу Турака при владенију књаза Милоша Обреновића м. августа 1815. г.“

Очевима ратницима синови су се, са поносом, одуживали. Попадали су им витешке каменове у траву првих гробаља и клесарима „накривали“ да им баба „крабрим“ ратником именују. А ако се, случајно, погодило да је устаников син био клесар, онда су се рађали записи топлији, изворнији, непоновљивији. Нађоше се два споменика које синови — каменоресци подигоше очевима — устаницима. И оба изузетна. Најчувенији драгачевски и српски клесар Радосав Чикириз придаде оцу — војнику непоновљив епитет „итар“. Тај епитет не уреза ниједном другом саборцу свога оца. „Овде је укупато тело раба божјег Сретена Радовано. Крсмано; иначе Чикириза из Ртију, бившег војника итрог у оно време рата Кара Ђорђева“ — у живички пешчар уреза, из „почитанија“, син Радосав „који је све ово писао и градио своим рукама“. Други драгачевски клесар, Дмитар Ђорђевић, из Горачића, огласи се стихом. Он седам очевих рана у боју на Чачку доживе као последње рајине ране и као свануће народа српског. И створи бисер епитаф, поносни, победни катрен. Он „помјану“ оца Ђорђа у опором јеличком љутику и остави на Ружичића гробљу у Горачићима ведру успомену на „покислу“ Таја — пашину силу:

„Када је на Чачку народна слава синула
и Србија са себе ланац скинула
и Тајалашина сила покисла
и Србија Турке потисла,
тада је покојни Ђорђе допао
о турски пушака 7 рана“.

Устаници и догађаји из тог јуначког доба дуго су живели у предањима потомака, који су са поштовањем причали о тим светлим временима. То сведоче споменици који су подизани устаницима чак и после сто и више година. Један такав споменик подигли су устаникови унуци и прауници 1911. године и на њему исписали читаву малу историју: „Овде почива раб божи Петар Јоксимовић, житељ села Горачића, који је ратовао са Карађорђем у првом устанку 1804. г. и у свима ратовима учествовао све до 1813. г. када је Србија од Турака пропала, а он је из шанца на Делиграду на близу Алексинца из шанца искочио и кроз турски ланац пробијо те се опет спасио па је 1815. г. са Милошем Обреновићем и осталим војводама на Чачку Турке надбили и узпут терајући много Турака до Белице потукао и доста оружја од Турака заробио, које и данас стоји“. Други споменик, тек 1932, подигао је праунук Миљко прадеди Гаврилу. На губерревачком гробљу се чита: „Овде почива Гаврило Д. Ракићевић из Губереваца, борац у I и II устанку на Турке за време Карађорђа и Милоша, а од 1804—1815. Одликован у боју на Ужицу и Љубићу. Рођен: 1760. — 1846. Слава му!“

Осим споменика устаницима, наиђе се и на понеки биљег њиховим непосредним предводницима, буљубашама. У порти гучке

цркве је споменик са записом: „1838. Петар Јаћимовић, булукбаша био за Карађорђа 12 г.“ Драгачевски буљубаша Петар био је родом из Виче, одакле му је споменик и пренет у Гучу. И булукбаша Дмитар Вировач, отац капетана Милована Недељковића, предводио је драгачевске устанике у бојевима. На витком крајпутошу у Кривачи син је оцу оставио успомену: „Капетан Милован Недељковић билег овај удари оцу свомеу Дмитру буљубаши из села Вирова, кои је за веру и отечество от Скопљака Сулеманпашине војске на битки радаљевској јуначки борећи се погинуо 1806. мр. 27.“ Устаницима из закабларских села командовао је буљубаша Радивоје Каранац из Врнчана. На крсташу од кабларског љутика, на Кандића гробљу, записано је о њему: „1845. г. Овде почива раб божји Радивоје Каранца из Врнчана, бившиј буљубаша за Карађорђа 12 год. Кметово је 12. г. послјије за к. Милоша, кои поживи 85 л. и умрије 19. ноембра.“

Буљубаша, и хајдуку, Грому Милосављевићу подигли су захвални Моравичани спомен-чесму у Опаљенику после 124 године од његовог јуначког подвига. Прозно-поетски текст на споменику романтично је интониран, са хиперболом и сликом народног епског певача: „Овај споменик показује дело на вису Ђави одакле Громо 1813. г. јуначки погуби турску најезду од 2.000 војске и барјактара који беху Ивањици пошли Српство робит, но даље не прошли. Многе Громе Турке Колашинце за свагда са земљом састави да не дођу тамо ни да кажу шта би с њима амо.“

На посрнулом пешчару у Липници, у подножју Јелице, једва се читају истрошена и маховином оједена слова о једном Карађорђевој биљбаша.² Док су буљубаше командовале пешацима, биљбаше су били предводници устаничким коњаницима, који су јахачки јуришали на Турке. Кратак натпис о коњаничком Вождовом „командиру“ казује: „Стефан Алексић, житељ липнички, бившиј биљбаша при владенију Карађорђија, поживи 36 г., а умре 12. септ. 1820. год.“

На гробљу у Роћевићима, под Јелицом, наиђосмо и на помен устаника — барјактара. На већ од дугог трајања пропртилом студеничком крсташу још се разоветно чита: „Овде почива Марко Роћевац кои је био барјактар при владенију господара Ђорђа. Живи 40 го. Умре на 1816.“

Устаницима другог устанка, који су доживели прославу његове педесетогодишњице 1865. године и који су после светковине у Толчидеру добили од кнеза Михаила ордене, обично на споменицима пише да су за ратне заслуге награђени „отличјима“ Таковским крстом или сребрном медаљом. Мијаило Божовић „за те заслуге добио је од кназ Михаила отличје златни крст“ (лично му га уручио кнез Михаило на прослави у Толчидеру), а Стефан Стојић „као признат бијаше и покојном књазу Михаилу кога награди меделом сребрном на којој пише признателност старцу Стефану“. Миливоје Јовановић из Дучаловића „за војничке врлине одликован је Таковским крстом под владом књаза Михаила Обреновића“. Једном је, ради веродостојнијег доказа о заслуги и свечанијег тона кази-

вања, на споменик преписан читав текст дипломе која се добијала уз Таковски крст. На надгробнику Ристу Јовичићу из Граба уписано је:

„Микаил М. Обреновић III по милости божјој и вољи народној књаз србски Ристу Јовичићу из села Граба у окружију чачанском уважавајући заслуге кое сте ви учинили Срби 1815. године учествовавши у рату за ослобођење(е) отечества под предводителством мота оца блаженопочившег књаза Милоша подарили смо вас за знак отликовања Крст таковски кои ћете о тробојној пајантлики на прсима с леве стране носити. У Београду 23. маја 1865. г.“

На споменицима устаника готово увек се помињу два највећа устаника — Карађорђе и Милош. Међутим, имена осталих устаничких старешина и главара су прећутани. Једино се једном помену Милан Обреновић, војвода руднички. Видесмо да је на крајпуташу у Ариљу написано да је Јанко Симовић погинуо „при војводству Милана Обреновића“. Остале војводе и метданције, које су предводиле устанике из својих нахија и кнежина, огласише се са сопствених споменика. Једанаест их је који још трају на надгробном камењу. У манастиру Вујну, у Прислоници, кости су Лазара Мутапа, „србскако војводе храброга“. У Цветкама почива Јован Курсула, „војвода који је крабри војник био“ и кога донеше „рањена з Делиграда“. У Мојсињу је Рака Левајац који „во времја II војна био је војвода“. Надгробна плоча код ариљске цркве скрива кости Јована Мићића, поглавара ужичке нахије, који је био „за време рата као војсковођа“. У Дражиновићима је биљег Јована Демира, „најпре војводе господара вожда србског Карађорђа“, а у Равнима Мијаилу Радовићу, „војводи златиборском за ослобођење“. На споменику фамилије Рапковић из Штиткова, у Катићима, остала је успомена на „кнеза Максима који је био војвода при Карађорђу“, а у Гучи почива Прота Гучанин, „храбриј воени комедант драгачевскиј и великиј родољубац“. Војводе којима не постоје споменици уписани су на надгробнике својих синова. На надгробној плочи код краљевачке цркве уписан је Ранко Молеровић, „син Петра Молера, бившег војводе србског“, а на пешчару у Горачићима Богосав Петковић, „син бившег војводе Новака“.

Занимљиво је да се готово ни на једном споменику не помињу ни реч устанак, ни устаник! Устаничка раја и њено потомство оба су устанка називали искључиво ратовима, а устанике војницима. Зато у надгробним записима срећемо само податке да се учествовало у ратовима и гинуло за време Карађорђевог и Милошевог рата. Ратом су се, осим устанака у целини, називале и поједине устаничке битке. Тако ће се за једног устаника рећи да је „у свима ратовима учествовао све до 1813. г.“, за другог да је задобио ране „у великим ратовима“, за трећег да је „уз ратове“ кнеза Милоша био први, итд. На свега једном споменику ће се први устанак назвати Карађорђева крајина, а други — друга војна. За устанике се готово увек каже „крабри војник“, а тек понекад и „крабри Србин“. Ови подаци јасно говоре да су изрази устанак и устаник производ учених исто-

ричара, а не народа, и да су они у ширу употребу ушли тек касније, из историјских списа и уџбеника. Зато се на споменицима подигнутим у 20. веку могу јавити, и то ретко, подаци да је ратник ратовао „у првом устанку“ или да је био борац „у I и II устанку“.

Натписи о ратницима и биткама из Карађорђевог и Милошевог „вакта“ представљају прве аутентичне историјске записе, земљоделске. Они су жива хроникална истина о времену о коме говоре, али се у њима, због несвесних осећајних и „хвалисавих“ разлога, јављају и извесне мање грешке, учињене најчешће ненамерно. Писани по наруџбини неких синова и унука, а често преко педесет и више година после догађаја, они највише греше у одређивању времена историјских збивања. Вичанину Петру Јаћимовићу и Врнчанцу Радивоју Каранцу на камен је уписано да су били дванаест година буљубаше под Карађорђем, што је немогуће, јер су то могли да буду највише десет година. (Сем ако се у време „за Карађорђа“ не рачуна и период од угушења првог до подизања другог устанка). Време трајања првог устанка убележено је погрешно на споменику поменутог Мићића из Чајетине. По том запису и почетак и крај устанка померени су унапред за по годину дана. Нетачно је одређено и време Карађорђевог похода на Сјеницу у запису који каже да је то било 1803. године. И време појединих битака није тачно датирано. Тако се битка на Вилловима по једном запису одиграла 1805, а по другом 1815. године! А тачно је да је до сукоба на Вилловима дошло 1809. године, приликом Карађорђевог продора у Санџак. Стефану Стојићу из Ариља, видесмо, отац је погинуо на Таламбасу, а стриц на Радаљеву. Стефан је знао да памћење вара, па је клесару наредио да напише да је битка на Таламбасу била „одприлике 1807“, а на Радељеву „одприлике 1804“. Стефан је у оба случаја „поранио“ за две године. Сукоб на Тамбаласу био је 1809, а на Радељеву 1806. И бој на Чачку, у другом устанку, такође је, у једном запису, погрешно датираним годином 1816.

И поред временских грешака, ови записи имају велику историјску вредност, јер су убележили многе непознате ратнике из првог устанка, чија имена нису нигде у историји забележена, и ратнике из другог устанка од којих знатан број „заборавом“ кнез-Михаилове администрације, нехатом или неспоразумом није унет у Списак устаника из 1815. године. А тих заборављених „који су први са књазом Милошем учињени устанак започели“ највише је било баш из западне Србије. Ови би записи зато могли да послуже као једини поуздан извор за какву-такву допуну поменутог списка и за нова сазнања о неким мање познатим личностима и тренуцима из локалне историје.

Сеоски клесари су са побожним поштовањем урезивали у камен имена устаника и њихових великих вођа и тако сачували историјску успомену на судбоносне тренутке из времена када су наши преци своје доживљаје и судбине везивали за Карађорђа и Милоша, а догађаје и време мерили првим биткама против Османлија. Првим наученим словима сељак је славио оне који су јунаковањем сви-

тање једном народу за свагда доносили. Ови „неуки“ урези у камен отргли су од заборава многе јунаке и исправили неправду „учене“ историје, која се о њих оглушила. Јер за многе личности и збивања за време устанака сазнадосмо први пут из потамнелих, посрнутих и тешко читљивих земноделских камених надгробних књига. Урезивани превуковским правописом, са архаичним „славеносербским“ стилем и лирском родољубивом поруком, натписи са сеоских гробишта окаменише мирис старог јуначког земана и храброст устаника, који још увек упорно, на камену, војују против душманског насртаја лишаја и маховине.

Од завршетка таковског устанка Србија је следећих шездесет година била мирна. До српско-турског рата 1876. она је имала само мирнодопске војнике. Додуше, револуционарна 1848. замало да је увуче у нове сукобе. Приличан број добровољаца прешао је преко Саве и Дунава да у панонским равницама витештво своје осведочи. Они, по жељи и упливисању Илије Гарашанина, пређоше у јужну Угарску да тамо, под заставом „полковника и коловође“ српских добровољаца Стевана Книћанина, помогну војвођанским Србима. Доста „самовољаца“ је било из ужичког округа, посебно из моравичког среза, чији је добровољачки батаљон, по некима, бројао и преко 300 људи! Они су се тукли код Беле Цркве и Томашевца, али су нарочито гинули код Сегедина. Четири споменика сачувала су успомену на то време „пролећа Европе“. У Вионици, на надгробнику од радочелског мрамора, поменут је Аксентије Раичевић, „који је и у маџарском рату бијо“. У Ариљу, на крајпуташу поред Рзава, уписано је: „Стефан Стојић, крабри војник и барјактар ужичког окружја, који се бори с Маџарима 1847! г. за слободу и славу српског народа и задоби рану у десну ногу на битки у Сегедину и са миздраком бранећи се с пребиеном ногом кући дође“. Овај споменик је подигао Стефан сам себи, али о овом самовољцу и родбина је оставила трага на надгробном знаку у суседном селу Вранама: „Он бијаше свакад готов поћи гди се ради за ослобођење Србије, као оде у маџарски рат као барјактар ужич. наие, гди беше тешко рањен, али опет барјак сачува од непријатеља.“ Лошије судбине био је Стефан Томић из Ојковице. Он се није вратио из панонске војне са својим имењаким и саборцем из Врана, већ је оставио кости „на Сегедину“. Браћа га поменуше на крајпуташу у Дубрави: „Овај билег показује краброг војника Стефана Томића из села Ојковице, који је био љубител вере и закона и за славу и слободу српског народа, браће свое, срцом и душом својом жртвовао и јуначки борећи се на битки с Маџарима на Сегедину погинуо је 1848. г.“ Стефан се жртвовао „срцом и душом“, а у војничкој заклетви из 1839. године пише да је војник дужан отечеству „душом и срцем предан бити“. Није ли на крајпуташ ратника са Сегедина баш урезан део заклетве којој је самовољац из Ојковице остао веран.

За шест безратних деценија сеоска гробља нису престајала да помињу и славе војнике. Јер, за то време умирали су мирнодопски војници који су служили отечество код једног од четири српска кнеза. Умирали су војници Милошеви, Александрови, Михаилови и Миланови. Војници „гарнизоние“, солдати, катане, тобџије, четовође народне и „пионери“ стајаће војске, па су споменици ишарани именима кнежева. Умре млади војник, па се с поносом нагласи код кога је кнеза служио. Пошто своју храброст нису имали где да докажу, ови војници не заслужише епитет: храбар. Клесари га изоставише, али га надокнадише податком да су ти војници поштено, верно и усрдно служили „отечество и књаза“. Само се у једном запису сачувала усмена на војника кнеза Михаила који се тукао у оружаном сукобу када су Турци 1862. године артиљеријом бомбардовали Београд. Са споменика у добродолском гробљу војник дозива: „Љубезна браћо, прочитајте овај камен, стоећи билег мој! Ја сам Мијат Драгачевац, војник србског књаза Микаила. Био сам у битки београдској 1862. Јуначки сам у битки воево. Ту је мени добра срећа била. Ту је мени живот о...“ Слова се даље не распознају јер их је време окрунило, али се сазнаје да храбри Мијат није погинуо у сукобу са низамима, већ да је умро крајем исте године.

Натписа о ратницима првог српско-турског рата је доста. У овом осмомесечном рату вођено је више битака готово дуж целе српско-турске границе. На јаворском ратишту тукло се на Калипољу, Кладници, Погледу, Чемерници и Јанковом врху, а на алексиначко-нишском фронту гинуло се на Шуматовцу, Шиљевоцу, Адровцу и Винику. Осим на овим бојиштима, гинуло се и у сукобима „код Пазара“.

У једним записима, којих је врло мало, казује се да се неко борио и погинуо „на граници“ („Погибе на граници у рату са Турцима а у 1876. г.“). У другим се бележи да се гинуло од турске пушке („Погибе од турске пушке у српско-турском рату 1876. г.“). На ком бојишту, у коме месту, ког датума — не зна се.

За ратнике на јаворском пределу каже се, понекад, да су погинули „јаворског рата“, али се најчешће наводи место борбе и погибије. Гинуло се на самом Јавору, па зато записи кажу да неко погибе „у боју на Јавору“ или само „на Јавору“. Петар Продановић из Богданице погинуо је „бранећи отаџбину на Јавору као коњаник“, а Милан Ерић из Пријановића био је четовођа и борац „за српски народ на Јавору“.

На Калипољу је изгинуло много војника. Мита Петровић је забележио: „Калипоље беше покривено лешевима погинулих војника као расејано стадо мирних оваца“.³ Записи о калипољској бици су прилично чести. На споменицима су уписане реченице: „Погинуо јаворског рата 1876. год. на Калипољу“, „Погибе борећи се са Турцима у Калипољу 24. јуна 1876. г.“, „Погинуо у српско-турском рату

24. јуна 1876. на Калипољу” и сл. На споменику у порти ариљске цркве одана је „чес” калипољском ратнику : „У славу и чес Срб јунаку Живану Милошевићу, бив. командиру I-ве класе батал. ариљског, који храбро борећи се против Турака погину 24-ог јуна 1876. г. у бојној лини у Калипољу”. На крсташу у равањском гробљу је запис: „Јеремија В. Јовић из Равни, војник I кл. народне воске, јуначки борећи се за славу и слободу златну с Турцима погину на Калипољу на Ивандан 1876. г.“

Истог дана кад и на Калипољу гинуло се и на Кладници. Кладница је село на чијој се западној граници налази Калипоље, па се на њој гинуло у саставу калипољске битке. Ценећи по надгробницима, на атару Кладнице је највише пало Рудничана. Катана Никола Поњавић из Бруснице је „крв пролио за крс часни и слободу србску на Кладници 24. јуна 1876. г.“, а Иван Јелић из Шарана „погибе за славу и слободу србску на Кладници, јаворској граници, 24. јуна 1876. г.“

И Чемерница се почесто помиње. На њој остави кости Панто Ђорђевић из Вањице, четовођа прве класе трнавског батаљона. Он је „под владом књаза Милана М. Обреновића III у првом рату српском-турском на Чемерници код Јавора погинуо 12. августа 1876. г.“ На чемерничком брду положио је живот и Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, коме поштоваоци његовог јунаштва подигоше споменик на чачанском гробљу. У епитафу се казује: „Јеврем Вукосављевић из Блазнаве, капетан, командант ариљског баталиона ужичке бриг. I класе, служио 11 год. у руској војсци и на оглас рата турског дотрчао у помоћ својој домовини. Храбро се борио 2. и 26. јула на Јавору и у тродневној крвавој борби на Чемерници погинуо 23. августа 1876. г. Издану на рукама храброг мајора Илића”. Истог дана „на Чемерници у борби... за слободу и независност отаџбине и своје браће Срба” погинуо је и Витор Топаловић из Богојевића.

Да је неко погинуо на Погледу, записа је прилично, јер у овом јаворском селу наши војници су се четири пута сукобљавали са турским низамима. Мирко Ђумуровић из Краварице је погинуо „у борби на Погледу под Јавором 23. јула 1876. г. као војник драгачевског батаљона”. На пет-шест споменика помену се и Јанков врх. Игњат Никшић из Миоковаца је „јуначки борећи се с Турцима на Јанковом врху за христијанску веру погинуо 29. јулија 1876. г. код Јавора при владениу књаза Милана М. Обреновића”. Гинуло се и на Васиљевићима, Стјенику, Брњици и Сјеничком пољу. Зато на споменицима овакви натписи: „Погибе на Васиљевићима поред Јавора од турске пушке“, „Погибе на бојном пољу Васиљевићи“, „Рањен од Турака проклети на Стјенику 1876 год.“, „На Брњици ранио се од Турака 1876.“, „Рањен 22. јула на борби у Сјеничком пољу“, и сл. А свима који изгибоше на јаворском делу фронта борећи се против низамских табора Мехмед-паше и Дервиш-паше потомство је подигло бели мермерни споменик на врху Јавора са записом: „Изгинулим борцима на Јавору и Калипољу са јаворским јунаком мајо-

ром Мих. Илићем у ратовима за независност Србије 1876. и 1877. год.“

На јужноморавском делу ратишта, према Алексинцу и Нишу, најчешће се помиње Адровац, на коме се гинуло 20. августа 1876. године. На споменику код цветачке цркве уписано је име жртве са Адровца: „Љубомир Чоловић из Цветака у рату српском против Турске за ослобођење Словена погинуо је у селу Адровцу 20. августа 1876. год.“ Григорије Павловић из Рожаца „би војник у пјехоти I кл. Поживи 28. г. Погину од Турака у Адровцу према Делиграду 20. августа 1876. г.“ Мртав Григорије дозива, у кликтавом десетерцу, са крајпуташа, у јуриш: „Напред, браћо, побегоше Турци, да их живе у руке ватамо!“ У епитафу се помену и Стеван Бисенић из Опланића „који је заробљен на Адровцу 20. августа 1876. год; коег у великој ватри и проливајући крв борећи се са непријателом за своје отечество и слободу ние ктео оступит докле га велика сила турска опколила и уватила“. Да је неко погинуо на Шуматовцу, нађосмо само један запис. На крајпуташу у Рошцима стоји: „Овај б. показује краброт војника прве класе Коста Ђуновац, села Рожаца, који поживи 22 г., а погинуо на бојном пољу Шуматовцу, 20. септембра 1876. г. борећи се са Турцима“. У шуматовачкој победној бици је мало погинуло наших ратника, а мало их је и учествовало у њој из западне Србије. И Ђуновац из Рожаца није погинуо у главном шуматовачком окршају, већ читавих четрдесет дана после њега! Да се гинуло на Шиљеговцу, уписано је на неколико споменика. Туричанин Василије Јанковић, каплар „народне војске, поживи 32 год., а на Шиљеговцу 7. октобра 1876. год. за отечество бранећи се од Турака тешки је рана допао, а умро је у чачанској болници 21. октобра 1876. г.“ Лука Коцопеља из Лука је „за славу и слободу своје браће Срба борећи се против Турака погинуо у битци на Шиљеговцу округа алексиначког 15. септ. 1876. г.“ Алексинац, Виник, Горица и Кревет изузетно се ретко помињу. Штабни војник рудничке бригаде Лука Пештерац из Пријевора је „у рату против Турака на Алексинцу погинуо 22. септембра 1876. год. за владе књаза Малана Обреновића“. На споменику у Трбушанима пише: „Овај споменик подсећа сваког Србина и његову породицу кад Мирко Трифунчић погибе јуначки на мегдану борећи се у рату с Турцима... на Винику код Ниша 27. децембра 1876. године“. Проко Стевановић из Миоковаца погинуо је „борећи се с Турцима на Горици код Ниша за хришћанску веру“, а један војник из Враћића „погибе на Кревету 1876. год.“

У једном натпису је остала изузетна успомена на одлазак у први српско-турски рат. Отац полази у бој и поздравља се са породицом. Дирљива слика растанка са децом: „Деца се сажалише, почеше плакати, а он им каза: немојте плакати, оде тајо у Чачак да вам купим сомун.“ Тајо је отишао на Јавор, тамо је и погинуо, а његова деца, у Миоковцима, осташе жељна и оца и сомунa.

Записи о другом српско-турском рату јављају се у прилично мањој мери, јер овај рат није трајао ни пуна два месеца. У њему

се гинуло последњег месеца 1877. и првог 1878. године. Споменици памте битке на Самокову, Соколовици и Врању. На Самокову, шумовитом требену код Куршумије, водиле су се велике борбе. На овој „српској Плевни“ остали су многи ратници. На споменику у Мрсаћу уписано је: „На Самокову код Куршумије лежи Петроније... Погибе за храброс 20. децем. 1877. г.“ Гинуло се на снегу Самокова у последњој трећини децембра, па на неколико споменика осташе подаци да су ратници изгинули „уочи Божића“ или „на Божић“. Запис на ртарском гробљу сведочи да су Турци уочи Божића по други пут преотимали Куршумлију. Филип (Недовић), војник трнавског батаљона, погинуо је у истом рату на Самокову кад су Турци и по други пут отимали Куршумлију уочи Божића 1877. г.“ На снегу Самокова неки оставише крваве трагове и 20. јануара 1878. године.

За ратнике који се тукоше у борби на Соколовици, брду код Новог Пазара, каже да се кости оставише „на Соколовици“, „у битки на Соколовици“ или „на Соколовици код Пазара“. У овој битци гинуло се првог јануара. Уместо Соколовице, на неким споменицима је само уписано „код Пазара“ или „у битци код Пазара“.

Борбе око Врања и у њему убележене су само тако што се каже да је неки војник погинуо или рањен „код Врања“ или „у Врању“. Тих записа је нешто мање. Један Миоковчанин је погинуо „на меџдану у 27. г. борећи се са Турцима у Златокопу код Врање 21. јануара 1878. г.“

За неке ратнике је убележено да су се борили у оба рата. Јован Комадина из Лисе „у србско-турском рату год. 1876. у кланцима јаворски позиција на опште задовољство јуначки се борио и 1878. г. у бившој старој а сада новој Срби такође за ослобођење и независност миле своје домовине Србије у званом месту Прокопљу 14. јануара 1878. год. му живот у рату окончао“. Извесни су, за учешће у оба рата, добили од кнеза Милана одликовања. У запису на пријеворском гробљу каже се: „Овде почивају земни остаци господин командира II класе II баталиона рудничке бригаде Јакова Петронијевића из Пријевора кои је у рату 1876, 77. и 78. године са Турцима храбро борећи се за веру и отачество српско (погинуо). Његово величанство књаз Милан М. Обреновић благоволео је даровати га сребрном колајном и златном и сребрном медаљом.“ И Радован Чикириз из Ртију добио је орден. „Радован је био у обадва турска рата и одликован као двадесник дипломом и медаљом у 1876. и 7. и 8. год.“ Војник Владимир Шушић из Липнице „обдарен је сребрном медаљом, које му декрет тврди“.

На једном споменику је уписан резултат српско-турских ратова. Љубисав Недовић из Ртара „у рату против Турака за веру и отачество храбро се борио кад је књаз Милан Обреновић објавио Турској рат 1876. г. па док је добио независност, краљевство и четири округа земље: нишки, пиротски, врањски и топлички“. Камениорезац је знао за шта се Љубисав борио, па је речима историчара дао исход те борбе, али је погрешно датовао време Милановог прог-

лашења за краља, које је дошло тек после четири године по свршетку рата. Запис је писан четврт века после Берлинског конгреса, па су се историјске чињенице помешале у памћењу састављача епитафа.

Записи о оба српско-турска рата прославили су ратнике прве и друге класе који су острагушама и предњачама покушали да потисну турске аскере и низаме из Санцака и алексиначког Поморавља и тако реше питање „источне кризе”. Пибодовачама, гриновачама, снидеровачама и понеком каписларом и кременачом, уз помоћ ретких топова шестофунташа и дванаестофунташа, српски батаљони, бригаде и ескадрони тукли су се против турских многобројних и наоружаних табора. Друга класа је војевала у дугачким кошуљама белачама, као у доба Карађорђа и Милоша. Много се изгубе од ганади низамских, али ниједна смрт, у записима, не беше узалудна. Са заносном романтиком и светим родољубљем гинули су обични војници, двадесници, четовође и капетани без имало сумње у вредност таквог гињења. Надгробни записи им одаше пуно признање. На споменику једног ратника из ових ратова као да је одата почаст свим његовим саборцима: „Ти си крв своју пролио и живот изгубио за српску свету ствар. Слава теби, јуначе!” (Цветке).

Само седам година било је у Србији мира после другог српско-турског рата. Краљ Милан је објавио 1885. рат Бугарској и упао са војском у бугарску земљу. Овај неуспео и изгубљен рат, који је радикалски трибун Ранко Тајсић назвао „страховитом ругобом”, примљен је у народу без одушевљења и зато је оставио немилу успомену на надгробним каменовима. Родбина изгинулих ратника и каменоресци су схватили да је ово био непромишљен и неправедан рат, па су га тешка срца примили. Длето каменорезаца потамне и обезречи, као да је ћутањем осуђивало овај неозбиљно изведен освајачки поход у туђу земљу. И заиста, ово је први и једини рат чије ратнике клесари не благосиљаше. Они само узалудне жртве ожалише, немајући речи да оправдају њихову смрт. Без поноса су епитафи изгинулим ратницима сливничког рата. Без домољубивог дозива и поклича, без података да се жртвовало за отаџбину. Ретко се где убележи да је војник погинуо за слободу и „отачество”, за веру и „српску славу” — како то чине епитафи из српско-турских ратова. Епитаф се овде свео на шкрту, мртву реченицу. Тек да се о ратника не одречи. Случајност је ако се наиђе на понеки епитаф да је ратник погинуо „за славу и отачество” или „бранећи српску отаџбину”. Неке клесаре је завела инерција записа из претходних, српско-турских ратова.

Овај се рат у записима помиње као „бугарски”. Каже се да је војник погинуо „бугарског рата 1885”. За једног Креманца се вели да је издржао рат „са бугарском кнежевинам”. Браћа Радиша и Анђелко Смиљанић из Љубишта казује како су се краљу Милану

одазвали и отишли у овај рат. „На позив краља остависмо оца и матер саморане, одосмо у рат у земљу Бугарску против Бугара.“ Одоше и — Сливница их мртве прими.

Најчешћи су записи у којима се казује да је неко погинуо на Сливници. Записи су без изузетка у прози и готово се сви састоје из штуре реченице: „Погибе на Сливници борећи се са Бугарима.“ Овој реченици се само понекад придода датум. А он се најчешће креће од 3—7. новембра. На неколико споменика поменут је и Драгоман. Петроније Даниловић из Пријевора је „против Бугара на Драгоману погинуо 3. новембра 1885. г., а при влади краља Милана I у Србији“. Истог дана погибе и Илија Белошевић, сталнокадровац из Рожаца. Он је „у рату против Бугара храбро борећи се на Врапчи погинуо“. После пет дана „погибе на Врапчи“ и Трифун Крсмановић из Срезејеваца. У једном запису као место погибије поменути су Владисавци. Јанко Павловић из Богданице оставио је кости „у србско-бугарском рату на Владисавцима“. Нађе се и један дистих о овом рату. Милић Ђурић из Биоске „кад се с Бугарима рат водио тешки, на бојноме пољу погибе витешки“.

У безратном периоду од сливничке битке до првог балканског рата умирали су војници последњег Обреновића и првог Карађорђевића краља. Споменици овим мирнодопским војницима су незанимљиви, јер војник није више био ретка појава. Већ 1883. укинута је народна војска, а уведена општа служба у сталном кадру, па је војник постајао скоро сваки здрав и отресит младић. Карактеристично је да се готово ни на једном споменику ових војника не убележи име ни краља Александра ни краља Петра! Да ли само зато што се сељак ослободио ауторитативне потчињености према челницима народа, па краљеве више није обожавао и није их сматрао тако важним и неопходним да би се њиховим именима на надгробницима поносио. Знамо да је човек из народа имао некритичан и готово патетичан став према идеализованим очинским фигурама Карађорђа и Милоша, па и према владарима иза њих, па се утркивао да им се, са осећањем ниже вредности, подреди, а њихова имена, кад год му се прилика указала, у надгробнике уреже. А сад, одједном, краљева нема! Обреновића краљ је, додуше, био омрзнут у народу, па му се име, стога, могло избегавати, али је краљ Петар I био врло омиљен владар.

Али, за мирних двадесет година од Сливнице до Куманова појавила се посебна врста ратника. Било је то време појачаног сучељавања српских и бугарских интереса у Старој Србији и Македонији, које у првом десетлећу овог века доведе до отворених оружаних сукоба. Из Србије су се јављали добровољци, који су одлазили преко границе да путем четничких герилских акција буду противтежа бугарским комитским четам и да својом појавом развијају противтурско и противбугарско расположење код српског и маке-

донског живља. Ти добровољци, наоружани мартинкама и манлихеркама, сукобљавали су се са турским низамима и редицима и живот на македонској земљи остављали. Крвави су сукоби били на Четирцу, Табановцу, Челопеку, Петраљици, Бељаковцу, Великој Хочи, Бабуни: у неким од њих сви су четници изгинули. Помени ових четника на споменицима су сасвим ретки. Из записа на чајетинском гробљу сазнаје се да је Илија Мићић био „четник у 1905. год.“ Драгоје Дилпарић из Буковика умро је 1912. године као „крабри кумановски четник“. Својствен је епитаф на споменику „усташи“ Веселину Веселиновићу из Жежевице код Чачка. Он „поживе 30 г. у Србији. После оде у српску чету усташа и у борби са турском војском у Старој Србији на Табановцу 14. марта 1905. погибе борећи се за српско име и слободу и заштићивајући Србе од Турака и бугарских чета у Старој Србији и Македонији“. Споменик понеком четнику може се наћи још и у Сандаку, у коме су се све до 1912. године ретки појединци одметали у шуме да би штитили од Турака своје саплеменике. Пред балканске ратове у гору се одметнуо Миливоје Тубић из Лопижа, који је „као четник бранио од Турака овај крај“.

У балканским ратовима постоје разноврсни и врло занимљиви надгробни записи. О првом рату има их нарочито много. На надгробницама овај се рат назива: балкански, турски, српско-турски и рат против Турака. На неким од њих забележено је само да је ратник учествовао у овом рату не помињући увек при том и у којим биткама. Такви записи налазе се обично на споменицима преживелих ратника. Писани су већином по устаљеном обрасцу: „Участово је у балканском рату против Турака у свим борбама.“

Занимљиви су записи о ратницима који су изгинули на неком од ратишта овог рата. Поменута су скоро сва бојишта на којима су животи падали. Почело се гинути на Мердару, а завршило негде око Љум Куле и даље, у Албанији. Или, како се на једном ратничком споменику убележи, „од Преполца па до Јадранског мора“. Први сукоб са турском војском био је код граничног села Мердара, где је српска војска прешла турску границу у жељи да продире према Косову. Ту прве жртве падоше. То нису били регуларни војници, већ већ четници Воје Танкосића, који су, пре објаве рата, напали турске карауле. Борђе Матовић из Буковика „погинуо је код М(е)рдара борећи се јуначки против Турака у почетку рата 1912. год.“ Борђе је био четник. Шубара, антерија, везане чарапе и опанци на његовој фигури, на споменику, сведоче да није био припадник регуларних јединица. После Мердара ређају се бојишта: Куманово, Бакарно Гумно, Битољ, Љум Кула...

Сви ови записи су слични, па је довољно навести само неколико. Куманово и Младо Нагоричано се најчешће помињу. У Стублу, на споменику Миленка Матовића, уписана су четири стиха:

„Куманово, Бог те не убијо,
у тебе сам главу сагубијо.
У борби сам добар јунак био,
Косово сам осветио.“

Борисав Ерић из Севојна „погину 11. октом. 1912. г. под Куманову на Младим Негоричану у српско-турском рату у својој 26 г.“ Бакарно Гумно помену се само два-три пута. Драгутин Савић из Шума „ком херојски борио се против Турака на Бакарном Гумну за добро своје отаџбине изгуби свој млади живот у 25. год., где је и сахрањен 24-ог октом. 1912. г.“ Код Бакарног Гумна је смртно рањен Цветко Бојовић из Радаљева. Своју судбину Цветко је саопштио наивно, полупоетским ритмом: „Нисам умро од природне своје смрти, ни код куће моје, већ сам се борио за сво време турског рата, ђе је многа сестра изгубила свог рођеног брата. Страшна борба код Бакарног Гумна, у борби сам рањен туна. Од опасне ране своје укратко ми време дође дан смрти моје.“ У битолској бици остао је Радомир Луковић из Бедине Вароши. Он „после кумановске и прилепске борбе погибе на освајању Битоља 9. новембра 1912. г., где је и сарањен у 28. години свог живота“. Почетком новембра неки ратници изгубише у Албанији, „код Љум Куле“. Марко Ковачевић из Виче је „у борби на Зуру код Љум Куле од непријатеља погинуо 3. новембра 1912. г. и тамо је сарањен“. Величко Симовић, поднаредник из Бањице, „борећи се у рату против Турака погинуо 4. новембр. 1912. г. између Љум Куле и Црне Реке бранећи отаџбину и веру српску“. Истог дана на Љум Кули погинуо је и Душан Божовић из Вранића, али не од турске, већ од арбанашке пушке. Он „као јунак борећи се са дивљим Арнаутима погибе на Љум Кули“.

Поразивши турску вардарску армију у Македонији, српски војници су половином децембра већ избијали на албанско приморје. Тамо је понеки погинуо, а понеки подлегао ратним напорима. Са ратничких споменика читамо овакве записе: „Изашао са друговима на море, сломи турску царевину“, „Паде 16. децембра 1912. год. борећи се против Турака околине Јадран-мора“, „За отаџбину у Кроји остави младост у 26. год.“, „Умро је 6. јануара 1913. год. у Тирани, на Јадранском мору, у својој 22. год. после победоносног похода преко албанских Алпа“.

Један ратник позива читатеље да се подсети историјског подухвата четири балканске државе да Турску потисну са Балкана и пушком реше источно питање. На ртарском пробљу камени дозив опомиње на историјски тренутак: „Ој Србине и Српкиње, миле сеје, сетите се 1912. год., кад заратише 4 краља против цара турског зулумћара, те га потискоше са Балкана и отераше у Малу Азију. Ту сам бијо и ја као добар јунак, српски син Новица Крунић, тобџија 4. брске батерије“

У многим записима о првом балканском рату јавља се помен освећеног Косова. Готово трећина од свих ових записа указује да се Србија овим ратом осветила Турцима за косовски пораз из 1389.

године. На споменицима се често чита да је ратник „осветио Косово“, да је био „осветник крвавог Косова“ или да запис показује „храброг српског војника косовског осветника“. Уз помен да се борило за отаџбину и слободу, готово се обавезно наглашавало да се извршио и чин освете. Та освета је умиривала крв погинулих и душе родника. Оправдавала жртвоване животе. Записи о освећеном Косову кажу колико је косовски мит живео у народном предању динарског човека и колико га је званична Србија користила као средство за мобилизацију храбрости за рушење Отоманске царевине и ослобођење поробљеног народа. Завршетком првог балканског рата, косовски мит је изгубио своју објективно-историјску основу, па се и на сеоским надробним каменовима из тог рата завршила његова вековна акциозна улога и мобилизаторска снага. Он је престао бити активна сила, јер је коначном победом над Турцима нестало националне друштвене напетости, која је вековима пре тога била најјачи извор за потхрањивање његовог појачаног деловања. Ослобођењем Косова дотадашња јака потреба народа да пројектује несвесне родољубиве сентименте у косовски мит преко ноћи се изгубила.

У понеким записима се романтично враћа у средњи век, век најсилнијег Немањића. У једном се са жаром помиње ослобођење од Турака „престолнице“ цара Душана. Радован Царевих из Горачића „као осветник Косова пође да ослободи и град Призрен, престолницу силног Душана, али од тешких ратних напора паде у 23. год. свог живота за величину отаџбине у Призрену 3. новембра 1912. год.”

Записа о другом балканском рату нешто је мање, јер је овај муњевити рат практично трајао само осам дана. Али, у камену је забележено да је ово био страшан рат. Каже се обично да је неко погинуо „у бугарском тешком рату 1913“ или после „крваве борбе са Бугарима“. Борбе су се водиле на Брегалници, Штипу, Дренку, Власини, Кривој Паланци, Жежеву Пољу, Царевичину Вису, Чупином брду... Длето их све редом на каменове уреза. Нарочито Брегалницу, Дренак и Штип. Сви записи о овом рату се махом састоје из једне реченице типа: „Погибе од небраће Бугара на Дренку 17. јуна 1913.“ или „Погибе пред Штипом у рату са проклетим Бугарима 1913. г.“

Новина „брегалничких“ епитафа састоји се у томе што се у њима врло лоше оцењују Бугари. Са споменика избија нека неутажена мржња према Бугарима и жеља да се они како-тако наруже и оклеветају. По записима, Бугари су крволочна и проклета небраћа са душманском руком. Изгибоше наши ратници од „проклети Бугара“, „од крволочки Бугара“, „од неверни Бугара“, „од издајца Бугара“. Борили се против „злобног Бугарина“ и падоше „од бугарске душманске руке“, „од безобразне татар-бугарске расе“... Овако тешко се не оцрни ниједан непријатељ ни пре ни после брегалничког покоља. Ни петовековни угњетачи Турци, ни Аустро-Угари, ни Немци. Откуда то да се само према Бугарима до врхунца

испољи „националистички патриотизам“, односно пренаглашавање негативних ставова према непријатељу? Да ли су потомци дивљих и необузданих Азијаца заиста били крволочни или су у бесомучној борби прса у прса морали да буду такви? Клесари их оптужише што нападаше мучки, потуљено, без објаве рата. Човек са села је, у складу са традиционалном наредном етиком, оштро осуђивао мироломног непријатеља, који је ненадано, без најаве и невитешки, ударао нож у леђа дојучерашњем савезнику, према коме је имао пријатељске, уговорне обавезе. Карактеристично је да се ни у једном запису о сливничком поразу 1885. не оцрнише Бугари. Не говори ли то о објективности клесара? И о доказу да негативна мишљења према невластним групама имају објективну основу. Кад Бугари нису били криви, нису ни ружени.

Записи о „бугарском“ рату осенчени су тугом и срцбом и далеко су од оног родољубивог одушевљења које се јавља у записима о предходном, „турском“ рату. Јер рат са Бугарима беше нежељен и, мада победан, однесе много жртава, непредвиђених. По записима ово је најнесрећнији и најтежи рат који је Србија водила. Обележен је као „несрећни рат с Бугарима“, као „тешки рат 1913“.

Постоје врло занимљиви записи који говоре о оба балканска рата на такав начин да се они могу схватити као један једини непрекидни сукоб, само против различитог непријатеља. Ратницима који се тучоше са Турцима и са Бугарима клесари се одужише не штедећи речи. Као летописци задужени за чување историјских збитаја, клесари су китили камене бокове надгробника опширним подацима. Као да су ишли у стопу за ратницима, запамтише им све ратне стазе од Мердара до Брегалнице и унесе их у гробљанске „дневнике“. Нека два најсвојственија записа ове врсте сами за себе казују о ратном вихору на Балкану:

1) — „Учествовао је (Добросав Аксентијевић из Севојна) у српско-турском рату од 5. 10. до 5. 11. 1912. године при заузећу Рујна, Куманова, Скопља, Велеса, Бабуне, Прилепа, Бакарног Гумна, Битоља и стигао до Лерина све у очајним борбама и сјајним победама и осветио Косово. Но кад је безобразна татар-бугарска раса хтела да од Србије узме оно што није бугарско без објаве рата мучки напала је на српске предстраже и 17. 6. 1913. године исти Добросав погибе код Брегалнице у 26. години бранећи отаџбину, где је оставио свој јуначки спомен.“

2) — „Овај споменик показује храброст пок. Драгутина Ј. Лазовића из Лознице ... који је учествовао у српск. турском рату 1912. г. Ослободише Косово равно и напред све одоше, Арнауте покорише, преко Албаније брдовите и кршевите претрпеше глад, жеђ, умор, док изађоше к мору Јадранском и туна положаје заузеше. Бавише се по године дана у Драчу, Тирани, Кроји. Када је дошло наређење да се отуд крену за Србију славну, обишли су морем лађама Грчкој, кроз Солун прошли, у Скопље дошли и туна су одмор учинили. У то време стиже немил глас: ударише издајце Бугари на нас. Славно и јуначки борећи се с Бугарима до Дренка, брда-

каменита, и уз Дренак јуриш учинише, ту изгуби живот на мегдану 18. јула 1913. год. у младости 32 год. свог живота, који својим костима велике Србије границе постави.“

У јесен 1913. дошло је до сукоба и са Арбанасима. Крајем септембра Арбанаси су пробили пограничне положаје код Дебра, заузели Дебар и Стругу и побили већи део бранилаца ових градића. Српски војници су преузели противнапад и угушили буну за неколико дана. Записи убележише овај арбанашки продор преко границе крстивши га као „арнаутску буну“. Они су знатно ређи, а сви су махом следећег типа: „Погибе од побуне Арнаута 8. септембра 1913. г. на Дебру“, „Погинуо 13. септембра 1913. на Васијату арнаутске буне“, „Погибе арнаутске буне 18 септ. 1913. г.“, „Погинуо је од Арнаута на Васијату у Албанији 15. октобра 1913.“ и сл.

Грбови из балканских ратова се још нису побусали, а нови се рат са северозапада спусти на Србију. Први светски рат је почео на српској земљи. Записи о ратницима овог рата су неизбројни, више их је него о ратницима свих осталих ратова! Кад би се сви они скупили у једну књигу, она би морала да има неколико хиљада страна! Јер за четири и по године погинуло је по разним бојиштима толико војника колико их можда Србија није изгубила у свим ратовима од Карађорђа до регента Александра! Ређају се погибије од Цера до Солуна. Гинуло се и рат авало у „светском“, или „аустринском“ рату.

Пођимо од позива у овај рат за спас отаџбине. Једне ратнике позва бојна труба:

„Труба свирну с бојне Дрине,
у бој зове: еј Србине!
Соко прну из свог гнезда
и поведе два витеза.“

Трубу је послушао отац Драгачевац и са два сина отишао према Церу и Колубари да се више ниједан преко Јелице никад не врате. Друге позва „поклич отаџбине“:

„Поклич отаџбине мене млада у бој позва
да слободу браним од страшних душмана:
Шваба и Маџара, проклетих Бугара.“

И тако, на позив отаџбине, пође цела мушка Србија ка својим северозападним границама. Поздрављају се сељаци са родбином и замичу, са белим и шареним торбама, за сеоске пропланке. „Збогом, брате Младене, синовци и снахо Драга! Ја полазим у рат да их сузбјемо, непријатеље!“ — тако се од своје породице опростио Драгић

Лазаревић из Крстаца и упутио у сусрет аустроугарским Поћорек-ковим корпусима и дивизијама.

Почетне године рата пали су први ратници на Церу и Колубари. Церска и колубарска битка се, међутим, ни у једном запису не помињу под тим називом. Те називе битке су добиле само у историјско-ратничкој литератури, док су клесари једино означавали називе села и положаја у којима су ратници погинули. Записи о гињеницима ових битака, којих има готово на сваком гробљу, обично су једнообразни, кратки и готово без поетске димензије. Из њих се сазнаје само на ком се месту и ког датума жртвовало за одбрану отаџбине. На надгробним каменџвима о церској бици поменуше се Текериш, Причиновић, Гучево, Костајник и Мачков Камен. Наилазимо на записе да је неко, средином августа, погинуо „на положају Гучево у округу подринском“, „у нападу на положају Мачков Камен“, „код цркве јаребичке“, „на Косанином граду“, „на Јагодњи више Крушња“, итд. А домовину су тада бранили и старци. Милојко Вучковић из Заблаћа је погинуо као „војни обавезник последње одбране старца“. У неким записима помињу се и погибије на Шапцу. Један тобоџија казује своју смрт:

„Браћо драга и Српкиње миле,
јесте л клетог рата запамтиле?
Ја у рату тобоџија сам бијо,
на топу сам нишанџија бијо
и из Шапца Швабу изгонијо.
Па тад падох усред љутог боја
ко и млога српска браћа моја“.
(Милићевци)

На Шапцу је пао и Милоје Цицковић из Душковаца „с оштрим мачем у десници ко Милош Обилић“.

На понеком камену указују се трагови сремске офанзиве, која је уследила после победне битке на Церу. Ђорђе Јањић из Атенице, „војник 4-ог артиљериског пука пољска каубице шум. дивизије који борећи се за спас отаџбине своје контузова се од гранате непријатељске, положај Срем, који се после разболе и дође кући... и умре од јаки болова 20. новембра 1914. год.“ Срећу се записи и са поменом погибија у „босанској“ офанзиви. Гинули су ратници ужичке војске „на Вишеграду“, „на Малом Панасу, село Гостиље, у Босни“, у Босни код „Караџина“, „на Хан-Песку у Босни“, на положају Бабљаку у Босни“, „у Босни на Црном врху“..

Три месеца после церске битке отпочела је колубарска битка, која се препознаје из записа у којима се, у другој половини новембра, помињу многа места од Београда до Гуче. Ту су Обреновац, Степојевац, Лазаревац, Прањани, Крстац... И опет се крварило „бранећи своју отаџбину од проклетог Швабе“, „борећи се против непријатеља-Аустрије“, „за одбрану своје домовине“, „у борби са Аустријанцима“. Гинуло се „на огранцима Космаја“, „у селу Дра-

жевцу код Обреновца“, „на Брестовику“, „на положају Шутци“, „на Руднику“, „на положају Маљену“, „на положају Годун Шилковица“, „у борби на Вољујаку“, „на Кондеру код Бајине Башче“, „на Вардишту“ итд.

Година 1915. је у записима најтужнија. Србија, у самртном часу, губи слободу. Исцрпљену и десетковану од предходних ратова и битака, на њу бесомучно наорђу озлојеђени Немци, Аустријанци, Мађари и Бугари да је коначно дотуку и над читавим народом изврше смртну пресуду. Њени војници, преморени и побеђени, одступају по невремену, влажном и мразном, и свугде уз пут, од Београда од Крфа, кости земљи предају. Један од њих, Владисав Ајтовић из Обрве, моли потомке, у име свих ратника, да се опомену те страшне године:

„Сети ме се, мили роде,
кад помрча дан слободе
од српскије зулумћара
Немца, Швабе и Бугара.
На бранику земље падо,
за слободу живот дадо,
умрех, браћо, врло радо.“

Пођимо од оних који ћутке послушаше чувену заповест мајора Гавриловића и херојски бранише част Белог Града. У нападу на Београд Аустријанци „љуту обранише“ Ђорђа Комadiniћа из Лисе, наредника „митрољеског“ одељења. Мајка казује како јој двадесетогодишњи јединац живот изгуби: „Ево, браћо мила, како ја изгубих јединог сина! Кад је аустринска силна војска на Београд навалила, мој син пред краљевим двором стајаше, у руци митрољез држаше, митрољез пали, свога краља и Београд брани. Аустринске га пранате љуту обранише, лекари га прихватише па га мајци оправише...“ И син, мајци, умре на рукама, у Рокцима.

После пада Београда, војничке колоне одступају на југ. Из дана у дан све четири апокалипсе смрти све више проређују изморене колоне, а непријатељи стежу обруч са свих страна. С леђа и здесна Аустријанци и Немци, слева Бугари, спреда Арбанаси и непроходне албанске гудуре. Одозго киша, шипраге и оштар снег, одоздо мокрина, блато и лапавица. Прави Дантеов пакао! Страшни суд једној нацији! Куршуми, глад, болест и мраз смањивали су утварне колоне исцрпљених ратника, којима је живот само у очима тињао. Ову најнесрећнију српску годину, кад у Србији беше нестало Србије, записи несрећом обележише. Ређају се записи један за другим да је војник погинуо „при евакуацији Србије 1915“ или „умро од ратних тешкоћа одступајући испред непријатеља 1915.“ А гинуло се и умирало на Жабарима, Космају, Голом брду, Конжелском вису, Шушњару, Власини, Грамади, Вељој Глави, Кривој Феји, Приштини... И опет записи да се гинуло „од небраће Бугара“, „од бугарског напада“, „у борби са Бугарима“. Јаросни Бугари опет ударише мучки,

без најаве, и крваво се светише за пораз на Брегалници. Записи потврђују: „Погинуо на Станковом вису од Бугара“, „Исекоше га Бугари на положају Вељој Глави“, „Погибе код реке Ситнице у Малом Косову, исекли га зловни Бугари“, А већ на Косову почело се гинути и од арбанашких пушака. „Погинуо од Арнаута код Вароши Пећи при евакуацији Србије 1915.“ — уписано је на споменику једног Драгачевца.

Удаљавали су се ратници све више од својих домова и улазили у туђину. А патријархални сељак, ненавикнут на дуже и даље одмицање од куће, сматрао је туђином и сваки удаљенији крај Србије. Свако непознато место, где нема комшија и блиског рода, доживљавало се као туђи свет. За војника са Јавора туђина је била и на Маљену! За једног Ариљца „туђе“ је почињало на Власини, па се он, избоден бугарским ножевима, обраћа својим живим друговима стиховима В. Станимировића:

„У туђини, на Власини,
неће српско цвеће нићи,
ви јавите мојој деци
да им никад нећу стићи!“

Они који зађоше у Албанију, не дочекаше бољу судбину. Арбанаси, или болест, десетковаше их. Умирало се и гинуло од Љуме до Мазаћеје. Урош Балтић из Засада, који је скончао код Белог Дрима, говори: „Као регрут одо у пусту Албанију. Браћо, једно јутро од Призрена кренумо се регрути 12. пука и команда правац даде Везирова моста, ту ми од арнаутске пушке рана поста и ту падо и Богу душу дадо“. И тако се записи даље ређају. Војник је умро, погинуо, пао, остао, пропао, нестало. Наведимо делове десетак таквих записа: „Пропао кроз Албанију 1915. год.“, „Путујући савезницима у путу се разболио и умро је у Тиранима 30. новембра 1915. г.“, „Умре у европском рату идући кроз Албанију“, „Погинуо 1915. год. од Арнаута код Љум Куле“, „При оступању преко Албаније од Скадра до Крфа пропаде 1915“, „Погибе у Љешу 15. децембра 1915. год.“, „Умре између Љеша и Драча“, „Умро у Елбасану као војник 10. пука“, „Умро у вароши Каваја 10. децембра 1915.“, „Оста у светском рату код Маћије реке“, „Пао за отаџбину на реци Шкумби“, „А утопио се у реци Војуши при прелазу кроз кршну Албанију 1915. г.“, „Умре у светском рату код Санђована 8. јануара 1916. г.“ — Понеки су записи нешто опширнији. На споменику Ђорђа Костића, у Живици, записано је: „Приликом евакуације Србије при оступању војске за на Крф и у путовању преко Албаније 1915. г. негде је умро, извештаја нема где.“ Колико ли их овако, као Ђорђе, изгуби сваки траг за своју родбину, незнано где у земљи љутог крша? Таквим војницима се најчешће на крајпуташима уписивало: „Нестало 1915“, а понекад „Загинуо у рату 1915.“ Пропало је много људи при крају 1915. па се у извесним записима њихова смрт обележавала изразом „пропаде 1915“ или „пропаде у ра-

ту“ („При оступању преко Албаније пропаде 1915“, „Пропао кроз Албанију 1915“). Ни пре ни после ове године овај израз неће се готово ни на једном војничком споменику наћи. У неким записима се наводи глад као узрок смрти. Стојимир Димитријевић из Маковишта „остави свој млади живот патећи од глади и зиме као регрут у албанским кршевима 1915.г.“ Најчешћи су записи типа „Умро у Албанији од глади“.

Ништа те ужасне године није имало да овесели пораженог српског војника. Могли су једино један другог, ако су смогли имало снаге за то, да за тренутак разведре неком шалом. Витомир Мићић из Годовика је то чинио хармоником. На споменику у пожешком гробљу је запис о томе: „Силни делећи планету 1915. прогнаше српску војску. У затишју канонада Витомир звуцима своје хармонике буди успомену на отету слободу, да отаџбина не умре у срцима уморних ратника“. На споменику је и фотографија. Војник Витомир растегао хармоником, а свирку му слуша неки његов ратни са друг.

Почетком 1916. умирања се наставише на грчком тлу. Крф и Вид, острва смрти, убележена су на споменицима оних који су, оболели и исцрпљени после албанске голготе, помрли у прва три месеца 1916. Чести су записи, као: „Умро 1916. г. на Крфу за време рата“, „Издану у туђој земљи у Грчкој на острву Виду 1916. г.“, „Пропао на острву Виду“, „Умрије у својих 23 г. 21. марта 1916. год. у болници (на) острву Лазарету на Крфу“, „На морском острву Виду умре 1. фебруара 1916. год.“

Године 1916. почело се гинути на тек образованом солунском фронту. Опорављени војници са Крфа распоређени су дуж грчке границе, наспрам бугарских ровова, и у првим сукобима су почели да гину. Ређају се погибије од септембра 1916. до септембра 1918. године. Солунски фронт се баш и помиње у вези са погибијом солунских ратника. Војник је погинуо „на солунском фронту од непријатељске гранате“, борио се „на мору и Солуну“, тешко је рањен „у борби против Бугара на солунском фронту“. Доста је записа са именовањем места борби. Миливоје Аксентијевић из Севојна је „издржао албанску Голготу (и) јуначки се борио на солунском фронту: Кајмакчалану, Рождену, Дудици, до пробоја фронта.“ Помиње се и топлеење солунаца у Средоземном мору. Један Самаилац „као ратник солунског франта топио се у Средоземном мору са лађом Галијом“. Прве године гинуло се на Кајмакчалану, Груништу, Горничеву, Пожарској коси, Чеганским висовима... Ратник је погинуо „на положају Кајмакчалан“, „на Кајмакчалану на вису Камениј чуки“, „на Груништу, Македонија, сол. фронт“, „на Пожарској коси, солунском франту“, „на Чеганским висовима“, итд. Понеки запис је нешто детаљнији. Зеочанин Стојан Тупајић ратовао је „преко Албаније, Јадранског мора, Крфа и Солуна, а наступајући од Водена ка Битољу погине на Горничеву јуначки бранећи своју отаџбину“.

Године 1917. услед затишја на фронту, жртва готово није ни било, али су из ове године остала два дивна поетска записа о по-

гибији на Ветернику. Један стоји на споменику Вучка Симовића, у Горњој Добрињи:

„Ој Србијо, мили завичају,
и Добрињо више невиђена,
за те падох на бојноме пољу.
Бугарско ме зрно утревило,
са црном ме земљом саставило,
са машинком пушком у рукама,
на источном пустом Ветернику.“

Други је на крајпуташу Мита Ковачевића из Ртара, на превоју Јелице, Локви:

„Овај спомен преставља ратника
што погибе на врх Ветерника.
Покрај мора, на грчкој планини,
остаде му младост у даљини.
Кад Србија у ропству цвиљаше,
тада Мито слободу ствараше.
Ал на жалост слободу не виде,
Бугарин га с овог овета скиде.“

Последње године рата, при пробоју солунског фронта, многи су остали на Добром пољу, Котки и Ветернику. Један Добрињац је погинуо „од Бугара на солунском фронту, положај Котка-Добро поље 18. маја 1918. г. Сахрањен у селу Тресини“.

Изгинулим ратницима солунског бојишта кости се налазе у Солуну, на Зејтинлику. Ту, на ратничком гробљу, почива неколико хиљада војника, али је оно на „домаћим“ надгробницима остало без трага! Само се за једног ратника, за каплара-ђака Велибора Илића из Тврдића, каже: „Његово тело почива у Зејтинлику код Солуна, где је гробница ограђена и споменик подигнут.“

Било је много ратника којима је „европски“ рат био само продужетак два претходна, балканска, рата, тако да су, без предаха, војевали близу седам година. На њиховим споменицима најчешће пише да су учествовали „у ратовима од 1912-1918. године“, али се срећу и записи да је ратник „издржао турски, бугарски и аустријски рат“. Понекад се наглашава да се војничовало шест или седам година. У понеком запису се набрајају места и земље куда се све, ратујући, прошло. Милојко Радисавчевић из Качулица је за живота уписао на споменик сопствену ратничку Одисеју: „Ој Србине, мили роде, ја ћу бити у гробници овде! Када чуеш, дођи и прочитај где сам био с пушком у руци 7 г. дана: Србија, Македонија, Албанија, Црна Гора, Грчка, Алжир, Солун, Срем. Све прођо пешке, ал су биле муке тешке.“

Занимљиви су записи у којима се говори о рањеницима и болесницима који су помрли после 1915. године на савезничкој те-

риторији. Осим на Крфу и Виду, оболели и обогачени ратници су скончавали у болницама солунског војишта, а и далеко од њих, у Француској и Тунису. Често се помиње Вертекоп, у Грчкој, где су се у енглеској болници лечили наши војници. Милан Бутариновић из Севојна је „сарањен 20. септ. 1916. г. у Ветернику, Грчка, сол. фронт“, а Радивоје Марић из Бечња умро је „25. окто. 1917. у Ертекопу на фронту“. У једном се запису каже: „Умро је у енглеској болници у Вертекопу 1918.“, а у другом да „на оступању пређе с војском у савезника Француза и Енглеза... и умре у Болници Вертеку у Грчкој“. Родбина умрлих није знала тачно име овог грчког градића, па га је клесарима често погрешно казивала: час као Ертек, час Вертек, час Вртекоп. Осим у Вертекопу, умирало се и у Фијери, варошици у Јужној Албанији, где је, такође, била савезничка болница. Срећу се записи, као: „Умро као војник у Фијери 1916.“

Болесни и рањени умирали су и ван Балкана. Највише у Бизерти, поморском граду у Тунису, у коме се налазила српска база за обуку регрута и лечење рањеника и болесника. Добросав Радојичић из Братљева је рањен „од Бугара на солунском фронту, а умро у Бизерти, Африка, 11. новембра 1916“, а Неофит Матијашевић из Ђераћа умро је у „француској вароши Бизерту јула 1918. г. и тамо је сарањен“. Помене се, понеки пут, и Сиди-Абдалах, место у непосредној близини Бизерте, у коме је постојала француска маринска болница. До клесара је долазило модификовано име овог места па је на споменику свакад уписивано погрешно. Милутин Никшић из Милићеваца „разбоље се на солунском фронту и отиде на лечење у Француску, Сиди-Абдолах, када и умрије 3. марта 1917. г. у 25. год. своје старости“. Братљевац Миленко Ђуровић умро је „у вароши Сибдиабдар у Француској“, а Милош Обрадовић из Богојевића „у француској болници, вароши Сиби-Абди“. На једном споменику је уписан и неки град „Макивиј“. Горобилац Јован Варјачић преминуо је „у француској вароши Макивиј, ди је и сахрањен дец. мес. 1918. г.“

Ратници који су 1914. заробљени и они који 1915. нису умакли испред непријатеља доспели су у злогласне аустроугарске лагере. Али, у тим лагерима нису били само војници, већ и неборачко становништво, које је тамо интернирано током 1915. и 1916. године. У записима се најчешће помињу Болдогасоњ, Браунау, Нежидер и Ашах. Како је у лагерима било тешко, сведоче многи записи. Јер, умирања почеше одмах, исте године, за месец-два. Ево делова два записа: „Умро у Горњој Мађарској 1915“, „Протеран у Маџарску у Болдогасон, ту је и умро 1915. г.“ Умирања започета ове године наставиће се појачаним темпом и у следеће три. Само је у Нежидеру остало 5.000 српских гробова! На неколико каменова се чита да су заробљеници помрли „у ропству у Аустрији, у Нижидору“. Смрт је, судећи по записима, највише косила 1917. године. Готово две трећине записа указују на то. Чести су записи типа: „Умро у Ашаку у горњој Аустри 1917“ или „Пропао је у ропству у Брауну у Чашкој

1917. г.“ Осим поменутих лагера, помиње се, али знатно ређе, Хајнрихсгрин. Клесари погрешно наводе приметно име овог града, па кажу да је неко робовао или умро „у вароши Каизгрину“, „у лагеру Наихзгрину“, „у вароши Баизрини“. Са споменика у адранском гробљу сазнаје се како је Живко Четровић доспео у овај логор. Он је „отпуштен привремено неспособно. 1915. г. затекла га аустро-немачка војска код своје куће, а после годину дана злотвори Срби, улицице аустринске, оптуже га и интернирају га од куће у Чешку, лагер Хаинзгрину“. Изузетно се ретко помињу нека друга места у Аустро-Угарској у којима се робовало и умирало. Ђорђе Јевђенијевић из Радобуђе је „као ратни заробљеник умро 2. нов. 1917. год. у Будапешти“, а Мојсило Вучићевић из Брекова „у ропству у Галицији“. На понеком споменику се укажу и лагери на територији Босне. Трећепозицац Сава Илић из Врчана умро је „у Босни у вароши Зеници 1915. г.“, а Гајо Лешевић из Самаиле „у лагеру Травнику у 1917. г.“ — У неким записима се не помињу називи лагера, већ се само каже да се настрадао у ропству („Загино у ропству 1918. г.“).

Робовало се и у Немачкој, Бугарској и Турској. Драгутин Станчић из Турице био је „у ропству у Немачкој 3 г.“, а Тихомир Матијашевић из Ђераћа је умро „у Немачкој у вароши Солтауну 6. октобра 1918. г.“ Поднаредник Никола Петковић из Горачића „прелазећи за гор. Немачку разлоби се од тешки ратних напора и умро је под руком непријатељском 8. марта 1916. г.“, а регрут Богољуб Петровић из Парменца је „протеран у Немачку у Хенизбрит ту је и умро м. маја 1916. г.“. Велисав Стевановић из Милатовића умро је 1917. године „у Берлину у 45. год. свог живота у болници Гласцу“. У бугарско ропство је допао Раденко Рендулић из Лучана. Њега „у тешкој и очајној борби ранише Бугари 1915. и заробе га, који живи у ропству у Бугарској 2 год., а у најлепшој младости у 23. г. свог живота мучки су га Бугари убили 1917. год.“ Исте године „погибе у ропству у Бугарској“ и робљеник Младен Богдановић из Мокре Горе. Да је неко робовао у Турској, нађоше се само два записа. Један војник је умро „у Ечкеру у Малој Азији“, а други „у Турској Малој Ази 1918. г.“.

Осим навођења места робовања, у неколико „робљеничких“ епитафа је саопштено и место на коме су војници пали у ропство. Тако читамо: „Заробљен 10. августа 1876. г. на Василином врху борећи се против турске силе“, „Заробише га Аустријанци на положају Гучеву“, „Заробљен у Камендолу 1914“, „Заробљен на Вељовој глави“, „Заробљен на Јеловој гори од аустријске војске“ „Зароби га непријатељска војска код Крушевца“, „Заробљен код Рековца 1915“, „Заробљен у црногорским Беранима 1915. и отеран у ропство“.

Неки записи о онима чији гробови осташе око лагерских зидова у Аустрији, Мађарској и Чешкој спадају у најдирљивије ратничке епитафе. Казани носталгијом, они сузно делују на мимоходнике. Миленко Ђаловић из Зеока, који је умро у Чешкој, у Витковцу, казује са споменика како је и мртав тужан, у туђини:

„Туђе небо мене скрива,
туђа земља гроб покрива,
туђа сеја цвеће сије,
туђа мајка сузе лије.
Давно си ме скрила,
домовино моја мила!“

Милојка Каравидића из Врана ропство је сатрло у тренутку кад су се солунци са победом враћали у Србију. За месец дана урани смрт те му у слободну домовину не даде. И Милојко, мртав, жали:

„Кад Србију сунце огрива,
мене земља покрива.
У Тироли високој остак,
у земљи дубокој.“

Слично Милојку, жали и регрут Драгутин Матовић из Пријевора. И њему тело оста у туђини, у Аустрији, па му се душа обраћа ослобођеној домовини:

„Сваком робу сину сунце јарко,
а мом гробу нема га никако.“

Видесмо шта је било са ратницима и заробљеницима „европског“ рата. Погледајмо, најзад, шта се догађало са живљом у поробљеној Србији. Окупатор је поступао немилосрдно према невиним људима. Убијао је мирно становништво. На споменику у Ушћу уписане су три жртве породице Планојевић. Стрелили су војници ћесарске монархије браћу Андрију, Живка и Петра. Издала их „проклета Николија на правди Бога“, ко зна због чега. Андрија „живе 52 а погибе од Аустријанаца 23. децем. 1915. г., кога издаде Николија Барлова из Лозна“. О Живку и Петру записи су скоро истоветни са записом о Андрији. У Бединој Вароши је настрадао Крсто Чубрић који „погибе невин под окупацијом од аустријанске војске 30. новембра 1916. г.“ Изгледа да су аустроугарски војници прилично поубијали невиних жртава последњих месеци окупације, при одступању, кад су били озлојеђени због губитка рата. Данила Перошевића из Буковика „у Преполу стрелише 29. 9. 1918. год. на оступању Швабе“, а Радисав из Висибаве погибе „од 16 г. 13. X 1918. г. од Аустријанаца при оступању из Пожеге“.

Рат се мучно преживљавао, па се његов крај све нестрпљивије очекивао. Ослобођење су нарочито чежњиво очекивали родитељи и деца, чији су синови, односно очеви, требало да га са југа, од Солуна, донесу. Зато се са споменика мајки које помреше у данима пред пробој солунског фронта жали што не дочекаше ни слободу ни синове. Пауна Царевић из Горачића послала је „у крвав бој сву своју децу... и чезнући за истом паде и престаи се... не дочекавши да види своју увећану отаџбину и синове са бојна поља“.

Девојка Рајка Царевих је дочекала родитеља — ослободиоца, кога је „жељно већ пуне три године очекивала“, али је умрла након неколико дана по његовом доласку. Зато јој жалан епитаф што је нестала „баш у часу кад се барјак вигну и кад сунце зраком за слободу сигну. Црна земља мене покри лице кад ми отац дође са границе“.⁴

Већина мртвих ратника остала је тамо где их је и смрт снашла, али је многе родбина дотерала са бојишта и сахранила „у близини“, у завичајна гробља. Ишла је родбина на далека ратишта, нарочито мајке, да своје јунаке отму од „туђе земље“. Да ли су устаници правог и другог устанка пренешени у своја села са Мишара, Делиграда и Љубића, не зна се, али, почев од српско-турских ратова, помиње се преносење славних мртваца. Стизале су мајке и очеви чак на Калипоље, Бакарно Гумно, Брегалницу и Цер са волујским колима застртим меким ћилимима и шареницама. Ишло се свуда где се могло доћи, чак и преко границе, у туђу земљу, само ако ратни вихор није онемогућавао приступ погинулима. Ако се до бојишта није могло, онда се погинулом ратнику „извињава“. На крајпуташу Цветка Илића из Шума, жртве брегалничког сукоба, уписано је: „Услед ратних прилика тело покојниково немогуће је било пренети у место рођења ради сахране“. У епитафима пренетих ратних погубалаца честа је реченица: „Одатле га родитељи пренеше и овде сахранише“. Вадили су родитељи синове из привремених гробова чак и после годину дана. Са Калипоља је пренет Живан Милошевић, командир ариљског батаљона: „Кости његове пренешене су 1877. год. и сарањене овде код цркве ариљске у очин гроб“. Милију Ристића пренеше у Рокце са Вучје пољане, из саме битке („Кости његове донешене су из битке и овде сарањене“). Мајка из Радаљева догнала је из Крушевца сина, који је умро од претешких рана, задобијених на Бакарном Гумну. Син, са споменика, говори:

„Жалосна ми мајка у Крушевац стиже,
те ме тужна догна у завичај ближе,
у рођено место,
бар ће ће ми на гроб излазити често“.

Стричеви су из Дражевца код Обреновца пренели тело ратника колубарске битке Радоја Урошевића и сахранили га под Јелицом, у Рођевићима („12 дана после његове смрти његово тело пренеше овде његови стричеви Велимир и Ђорђе“).

Ратницима су подизани прксни каменови на гробљима, али и поред путева. Поред путева онима чија тела осташе предалеко од завичајних гробља. На раскрсницама, на пролазним планинским превојима, поред државних цада и сеоских каљаша — свуда, као римски миљокази, стоје окамењени ратници. Али, ратоборцима ни-

коше обележја и свуда где се људи чешће састају: поред црква, школа, општина, састанака, овећих извора. Први крајпуташци појавили су се, и то сасвим ретко, после Карађорђевог и Милошевог усатанка, учестали су иза српско-турских ратова, а по балканским сукобима и европском крвопролићу они су постали обавезни непомични пратиоци готово сваког сеоског пута. Ови безгробни каменови стражаре на вечитој стражи мира и опомињу путнике по раскршћима да су војничка тела остала далеко, око граница, и још даље. Са једног успуташа родитељи упозоравају намернике да упознају судбину њихова два сина ратника:

„Ево овде овај спомен стоји,
нека чита ко ратника воли,
нека види где им тело оста“.

На другом крајпуташу родбина моли: „Прочитајте натпис спомена овога, јер овде постоји без гроба!“ Крајпуташци скоро редовно наглашавају да су војници, чију успомену они чувају, сахрањени без родбине „тамо далеко“, „ван својих милих и драгих“, именујући увек место погребља, ако је познато. Нису ретки записи типа: „Сахрањен сам без моје родбине“ и „Тамо му тело сахрањено како му тужна вамилија никад гроба видети неће“. Родбина се посебно поносила ратницима чије кости осташе на далеким бојиштима. Оставити себе на туђем тлу као жртву за сопствени народ — заслуга је коју треба посебно нагласити. Зато родбина упадљиво, дозивно, као да се плаши да се неће довољно увидети значај „безгробних“ ратника, скреће пажњу пролазницима: „Виђи како његове кости вену у туђој земљи, који је крв пролио на јуначком месту!“, „Знајте ће су остале кости: на бојном пољу!“, „Прочитајте: тело му оста на бојној линији!“

Са безгробних споменика своју судбину врло често саопштавају сами ратници. Почесто то чине дистихом „Кости су ми на даљини, а спомен ми у близини“. Понекад су речи дуже и сликовитије, поетскије и ганутљивије. Миладин Васиљевић из Горачића, који је погинуо у српско-турском рату 1878, говори:

„Ево, мој спомен вође,
али није моје тело вође,
већ сам га оставио на позицији,
на бојној линији,
борећи се са Турцима, душманима нашим,
који су и данас . . .“

Регрут Стаменко Павловић из Табановића је остао 1915. негде у албанском приморју, и отуда се, из незнаних туђине, јавља:

„Моје тело не почива овде,
већ далеко (по)крај морске воде.
Тамо где море бије обале,
тамо су кости моје остале“.

Са урезаним војничким фигурама у ставу „мирно“, са пушкама, сабљама и реденицима, крајпутни окамењени знамени војништва сви одреда, на разне начине, казују жељу једног ратника уписану на једном крајпутнику: „Моје име да се овако поред пута на камену спомиње, да се зна да сам веран крсту свом бијо, да сам храбро душу испустијо борећи се са проклетим Швабом и Маџарима, а моје име нек се слави!“

За славу ратника каменоресци нису штедели речи а сељаци земљиште. Бирала је родбина најлепше парче земље за место споменика. Онда се око споменика направи баштица са цвећем и оградом. Не смета што мора око споменика да се оборави и опкаша. Мртав ратник мора да има свој кут земље од домовине за коју је пао. На Златибору, на превоју Стража, стражаре три бела услуташа. На једном од њих је Микајле Спасојевић из Беле Реке наредио клесару Леку из Збојштице да ушпица: „Код овог споменика оставља се једно парче земље у означеним границама за успомену својој изгинулој браћи за одмор путника, да има право свако свратити се и одморити. Ово парче не смије нико занавек пресвојити“. Микајле је омеђио десетак ари пашњака, одртао границу око споменика и тестамент — запис оставио да се земља одређена за успомену на погинулу браћу не скрнави.

Споменици ратницима дизани су по неписаном етичком схватању да је грех заборавити жртву за слободу. Да ће се од заборава навући клетва на душу. Сеоски човек одуживао се својим ратницима као да је увек слушао речи из једног писма на смрт оболелог ратника из 1912. године. На споменику Радомира Вукотића из Паковраћа уписано је: „Написа писмо свом брату Драгољубу: без да ме ти живог видети нећеш. Када будем умро, подигните ми споменик да се зна да сам свој живот положио на истину отаџбине за спас Српства. Ово су последње моје речи“.

А сваки ратник је волео да му се камени заменик подигне у кругу познаника, у близини најмилијих. Кад није имао срећу да му завичајна земља крв попије, нека му се барем споменик у завичају уздубачи! Јер, без белета за собом, човек није ни постојао! Поменици Стаменко из Табановића, који је остао „вечити стражар у туђем свету“, поручује:

„Мртав не могу рећи
где би ми се гроб могло наћи;
зато поручујем оцу, чичи и браћи:
да ми уз гроб маме
биљег ставе.“

Породица је испунила жељу младог Стаменка. Подигла му је споменик баш над мајчином главом и на њему, при дну, уписала мајчино име и запис: „Ова мајка одниха јунака“.

Кад се посматрају ратнички епитафи, учини се, у први мах, да су сви они мање-више једнообразни и да нема неке нарочито приметне разлике између епитафа из различитих ратова. Ратник је у свим временима ратник, сваки се, у ма ком рату, за исте идеале жртвовао — па су и поруке са њихових споменика, у основи, исте. Сви су се они борили и гинули за слободу отаџбине, без обзира ко је, кад и како ту слободу угрожавао. По томе су доиста сви ратнички записи у суштини исти и неупућеном намернику ће стога изгледаати једнолики, немаштовити, досадни. Међутим, сваки нови рат у много чему се разликовао од претходног, а та се разлика и у епитафу примећује. Различити су били непријатељи, мотиви и начини ратовања, успешност борбе, формација и устројство војске, врсте наоружања, итд. Различите пароле и заставе које су предводиле ратнике, различити одједи ратова у сваком новом нараштају, различита тумачења ратоборства разновремених поколења клесара.

Неке главније одлике епитафа сваког рата понаособ поменуте су. Укажимо сада и на остале, било да су оне посебне или опште, заједничке природе.

Ратници су гинули на разне начине, али се они из надгробних слова не препознају. Тек се у понеком запису казује од ког се оружја гинуло. Ратник је погинуо „од пушке“, „од непријатељског зрна“, „од непријатељске гранате“, „од топовског зрна“, итд. Неки записи су сликовитији, али и језивији, јер смрт је долазила и од ножа, бајонета. Једног војника „исекоше Бугари на положају“, а другог су такође „исекли зловни Бугари“. У једном запису дат је портрет мртвог ратника. У осам осмераца скициран је изглед погинулог војника после љутог окршаја:

„Мртав лежи на бојишту
као стена укопана,
раширене руке снажне,
хладна уста насмејана,
забачене русе косе,
црне очи затворене,
а под њима разлила се
бара крви усирене.“

(чачанска Жежевица)

Рањавања су такође различито бележена. Ране су биле најбољи доказ да се храбро у окршајима држало, па је ратницима била велика част да се ранама поносе и хвале. Оне су самом ратнику, и другима, казивале: „Био сам у боју“. Рањавање се најчешће исказивало трпним придевом „рањен“, али се срећу и облици „ранише га“, „рани се“ и „допаде тешких рана“. Изузетно се ретко помињала ситуација у којој је дошло до рањавања. Старац, који је, повлачећи се 1915. испред Аустријанаца, смртно рањен, говори:

„На Јавору паде тама,
ту допадох тешких рана.
Када пуче плотун први,
ја огрезнук сав у крви“.

(Тијање)

Ране су добијане и од распрслих граната („Аустринске га гранате љуто обранише“, „Конгузова се од гранате непријатељске“). Најзанимљивији су записи у којима се казује у који су део тела ратници рањени. Неко „задоби рану у десну ногу“, неко је рањен „у леву руку“, „у ноге и руке“, „с леве стране у ребра“ и сл. Неким ратницима се остали куршуми у телу. Каплар Љубивоје Милисављевић из Крстаца је „спремљен у Битољ да вади олова, које је однијо 3 олова у себи кући на боловање“. Некима су руке обогале после тешких рана. Продану Длачићу из Свештице, рањеном на Равној Гори 1876, је „из пребијене руке 9 костију извађено!“

Ратници су се храбро борили и гинули, јер су одувек знали да је борба против туђина нешто што им нужно следује, а да живи само онај који властитим хероизмом побеђује. Култ јунака „сева“ са скоро сваког споменика. Клесари су за већину ратника потврђивали да су били јуначни и срчани: „Храбро војевао“, „Погинуо јуначки борећи се“, „Био је храбри војник“, „храбри Србин“, „добар јунак“ итд. Ове шаблонске реченице пратиле су скоро сваког ратника, те оне не раздвајају већег од мањег јунака и не казују у чему се састојала храброст, и заслуга, појединог ратника. Изузетнији ратници су се хвалили ратним одликовањима. Срећемо на споменицима податке: „Одликован за храброст“, „У рату с Турцима одликован био“, „Обдарен колајном и златном и сребрном медаљом“, „Одликован дипломом и медаљом“, „Одликован за храброст Карађорђевом звездом“, итд. Споменици одликованим ратницима, осим речју, одвајају се и уклесаним ордењем разних врста и облика.

Само се неколицини јунака у камен уреза нешто подробнији и неуобичајенији портрет, који указује на одређено ратничко јунаштво. Андрија Лазовић из Качулица, на Ђурђевим Стубовима 1912, у најкритичнијем тренутку борбе, није напустио свој топ и њим је одлучио победу! Зато су га, и у војсци и у селу, звали именом хероја са Љубића из 1815. године. У запису се каже: „Пред овим споменом почивају посмртни остаци народн. хероја Андрије Лазовића зв. Рајића. Назив легендарног Рајића добио је за херојско држање и јуначки подвиг са својим топом против непријатеља у рату 1912. г.“ Поднаредник Рајко Петковић из Луњевице сам, са свога споменика, казује „тип“ свога јунаштва: „Ја сам војнички јунак бијо над све јунаке. Све сам ратове обишо... У Солуну сам ратовао са Швабама. Бугаре сам у рововима живе у шаке вато и предаво моме командиру у десетом пуку... Вакога јунака неће ни родити мајка што беше Рајко“.

На војничким споменицима редовно су урезивани симболи ратничког занимања. Све врсте оружја од кубуре и јатагана до митра-

љеза и тона ликовно допуњују речима скициране ратничке портрете. Занимљиво је да се срећу и записи који служе као објашњење уз одређено оружје. Ови записи — легенде састоје се из свега једне кратке реченице, а јављају се само на споменицима из друге половине 19. века. Наведимо их неколико: „Ова сабља кнеза Танаска М(арића)“ (Добродо), „Пушка погинулог војника Раденка“ (Сирча), „Ова сабља воднику Мили. слѣдовала“ (Петница), „Мирно, к оружју!“ (Горачићи), „Ова сабља кова маџарскога“ (Премећа), „Сабља оста да се други дичи, нит се оће игда заблистати о бедрима мојима јуначким“ (Турица).

Заједничка и лако уочљива одлика свих ратничких епитафа је — србовање. Разумљиво је што величање Српства нарочито срећемо баш на ратничким каменовима. Са њих су и најчешћи дозови упућени Србину, Србији и српском роду. Звали су ратници потомке да им докажу зашто су жртве приносили. Али србовање није само у дозивима. Оно се јавља, на разне начине исказано, у свим ратничким записима од првог устанка до првог светског рата.

Особено србовање јавља се у виду оживљавања немањићког државног предања. Немањићко доба је, епском песмом и легендом, трајало у уму и срцу сточара од Мораве до Лима и оживљавало им велику Србију сећањем на стару средњовековну „Ћедовину“. Сећање на земан силних Немањића букнуло је посебно уочи и за време балканских ратова. Један наредник је умро по анексији Босне и Херцеговине, а пред коначан обрачун са Турском по жали што није доживео да види ослобођењу „дедовину“. „Али ми је жао (што) се једном на душмане не кренусмо да осветимо српско име и косовске јунаке, да тражимо нашу дедовину: милу Босну, Македонију и Стару Србију, али не даде господ Бог, већ му узе душу моју“. Један погинули војник при одступању 1915, у Приштини, каже: „Тело ми оста надалеко. Нека мене, нисам сам. Међу хиљадама сам, а на нашој старој ыедовини“. Патријархално схватање о повратку праотачких земаља водило је људе у ослободилачке ратове.

Појам велике Србије јавио се на споменицима после балканских ратова, када је Србија увећана Санџаком, Косовом и Македонијом. Ратници су гинули „за величину Србије“, „за границе велике Србије“. Али, уз помињање границе велике Србије, помињу се и границе Македоније. Ратнику који је погинуо на Брегалници уписано је на камен: „И ту својим јуначким костима постави границе велике Србије и Македоније“. Велика Србија се помиње и после првог светског рата. На споменицима војника сахрањених ван граница Србије често је уписиван дистих: „Ој Србијо, велика ли поста, моје тело у туђини оста“, а на споменицима оних који су помрли или изгинули пре 1918. уреза се: „Не дочека ослобођење велике Србије“. Уз помен велике Србије, сада се јавља, напоредо, и помен велике Југославије. На споменику читамо име „дична Србина и жртву велике Југославије“. Миломир Цибуровић из Церове био је „војник-регрут који се борио за стварање наше велике државе Југославије“. Мајка из Деретина говори са споменика изгинулих си-

нова: „Да би се створила наша велика и уједињена држава, дала сам све што сам имала, оно што ми је најмилије — моја три сина... Они сва тројица дадоше своје млађане животе за ослобођење и уједињење нашег народа“. На једном споменику је уписано да се војник борио „за ослобођење и уједињење југословенског народа“. Тако се, стварањем Југославије, све више одрицало од навике србовања, а помен велике Србије се постепено губио у корист шире домовине.

Велику Србију, како ју је схватао и проживљавао патријални сеоски човек, не треба мешати са хегемонистичким схватањем велике Србије Гарашанина и Пашића. Сељак, који је душом волео свој завичај, није мислио главом државника и политичара, већ је срцем осећао неку своју Србију, велику и моћну као његова љубав према њој. Рушењем турске и аустријске царевине, својим животима српски сељак — војник је осећао раст и снагу домовине коју је великом називао. О неком националном хегемонизму сељак — ратник, чије су представе о ратним циљевима Србије најчешће биле доста мутне, није имао појма.

Све видове србовања на ратничким надгробним каменовима треба довести у везу са феноменом србовања у српској нацији уопште. Започето у народној епској песми, србовање су прихватили, на разне начине, и државници, и представници вере, и песници. Србовала је и политика, и црква, и песма романтичара, и кичица сликара. И програми првих политичких странака замирисали су романтичним величањем нације. Програма либерала био је посебно националистички и историјско-романтичарски обојен. Он се, уздижући некакви идеални народни дух, залагао за уједињење раскомаданих делова Српства „у облику старе историјске славе и моћи“. По Ценићевим речима, у програмима либерала помињу се „сама Косова, сабље, пушке, барјаци, вера и томе подобна столпотворенија“.

Србији је вековима главни непријатељ била исламска Турска. На тлу српске земље води се, још од средњег века, главни сукоб између хришћанства и ислама у Европи. Зато се у записима, нарочито старијем, истиче борба „за крс часни и веру хришћанску“, борба „за српску веру“, пре него борба за слободу и отаџбину! Било је то време кад су се верски и национални моменти, подједнако угрођени од Турака, спајали у једно и ослободилачкој борби давали јединствен смисао, изражен у борбеном покличу „За крс часни и слободу златну“. Вера се тада поистовећивала са националним бићем, па се за њу, „честитим крстом“, заклињало и у војничким заклетвама. Ратници су војевали крстом против полумесеца. У понеком се епитафу, стога, истиче Србија као домовина хришћанских јунака. На споменику војника из рата за независност Србије уписано је:

„Ој Србијо, мили завичају,
отаџбино хришћанских јунака
што те славно чувају и бране
и за тебе крвцу прољевају!“

(Рошци)

У ратничким епитафима се добро откривају организација и устројство војске. У првом и другом устанку сви ратници су добровољци. Они још не ратују по правилима војне вештине, они пуцају из кубура и витлају сабљама како сами умеју и знају, необучени ни од кога. Они не припадају никаквом устаљеном, установљеном саставу, а ратују више непосредним увиђањем и наслућивањем него слепо слушајући савете и наредбе буљубаша. У српско-турском рату војници су класирани. На споменицима нас дочекују војници прве и друге класе, који ратују у саставу среских батаљона и окружних бригада. То су војници ариљског, драгачевског, пожешког, моравичког, трнавског и карановачког батаљона и рудничке, чачанске и ужичке бригаде. У српско-бугарском рату војник је већ припадао некој чети сталног кадра, који је тек пред тај рат и уведен. У балканским и првом светском рату чета се помиње обавезно, али и ситније јединице: вод и одељење. Наравно, ту су и батаљони, пукови, и ређе, дивизије. Споменици су упуњени водовима, четама и батаљонима — што оптерећује, и депоетизује, епитафе, али је родбина на каменовима обавезно урезивала целу војникову адресу ради „бољег доказа“ о његовом војниковању и ратовању. Клесари су са војничких дописница и писама преписивали пуну војникову сталнокадровску адресу.

Занимљиво је указати и на помен појединих родова војске. У записима се ретко казује ком је војничком роду ратник припадао, али се већ од кнеза Млиоша на понеком споменику јављају подаци о разнородним војницима. Први и други устанак не знају за родове војске! Сваки је устаник био пешадинац, мада је у устанцима дејствовала и коњица. Постојање пешадије са озваниченим називом јавља се од времена кнеза Александра Карађорђевића. Пешадија се тада звала руском речју ПЈЕХОТА или ПЕХОТА, у зависности како је ко у народу изговарао ову руску реч. Од четрдесетих година па све до српско-турских ратова на споменицима се срећу, додуше врло ретко, записи да је неко био војник „гарнизоние пеко-тне“, да је служио „у пјехоти“, да је био „утрофицер пекотни“. После српско-турских ратова потпуно ће преовладати домаћа реч пешадија. Постојање коњице, односно коњаника, запажа се већ на биљезима из тридесетих година, када су се почели појављивати написи понеком Милошевом катани (катана, на турском, значи коњаник). Катане ће се помињати све до српско-турских ратова, када ће се одомаћити реч кавалерист или кавалериста, а нешто касније и коњаник. На споменицима се јавља и коњичка јединица ескадрон. Неко је био „катана стајаће војске II ескадрона“, неко „ескадрони командир“... Помен артиљерије појавиће се први пут у доба уставо-бранитеља. Наиме, од половине века па надаље наилазимо на споменике тобџијама („тобџија“, тобџија артиљерије“, „брдски тобџија“). Од артиљеријских јединица помињу се батерија (обично брдска), дивизион и хаубички пук. Од осталих врста војника на надгробницима се срећу, али врло ретко, понтоњери, инжињерци, гардисти и болничари. Такође се ретко помињу војници из коморе. На споме-

ницима из првог светског рата читамо имена возара, коморџија и војника профијантске колоне.

Укажимо, најзад, и на нека „измишљања“, односно на појаву лажног памћења на ратничким каменовима. Родбина ратника и клесари су покаткад, кад их је издало право сећање на неки историјски догађај или битку, испуњавали празнине у том сећању по-вим неистинитим чињеницама. То су наравно чинили без икакве свесне намере да лажу и муте историјска збивања, већ по начелу погрешног памћења, односно заблуда сећања. Највећи број чине временске грешке. Клесари понекад греше у одређивању времена ратова, битака и погибија ратника. Видели смо како се грешило у датовању битака из првог и другог устанка. Тако се чинило и касније. Наилазимо, на пример, на случајеве да је добровољац погинуо у мађарској буни 1847, да је краљ Милан добио „краљевство“ 1878, да је ратник погинуо на Сливници пре него је битка стварно и почела, да је војник рањен на Куманову после неколико дана од завршене битке, итд. Овакве грешке немају никакву ни „историјску“ ни песничку улогу, јер су настале из простог незнања правих датума догађаја. Међутим, јави се и понеко „измишљање“ за које би се могло рећи да није једноставна надокнадна појава за испуњавање испада у сећању, већ да се пре ради о продуктивној обмани сећања, о субјективном кривотворењу успомена. Кад се каже да су четири краља 1912. године протерала турског цара у Малу Азију, то је продуктивно измишљање карактеристично за епску поезију, јер је турски цар и после балканског рата задржао територије на Балкану. Овде је клесар, као и народни певач, ишао за знањем сопствених жеља које су добиле вредност историјске чињенице. Вековни сан српског сељака је био да се турски зулумћар протера тамо одакле је и дошао, па тај сан и клесар у камен ушпицава. Емоције су моделирале догађај, створиле ново „сећање“, жељено срцем и душом. . . Осим временских, постоје и просторне грешке. Клесари греше, услед незнања земљописа, где се неко место налази. Тако ће они понекад рећи да је Крф у Македонији, да су острва Вид и Лазарет на Крфу, да је Ветерник поред мора, у Грчкој, итд.

Ако посматрамо епитафе са становишта циља, односно са становишта вредности за које су се борили, приметимо да су се циљеви и вредности из рата у рат мењали. Устаници првог и другог устанка борили су се за четири вредности: за отечество, слободу, веру (часни крст) и славу. На прво место се истичу вера и слава, а тек онда слобода „србска“ и отечество! У српско-турским ратовима тукло се за исте вредности, али је вера изгубила првенство. Додата је и нова: независност. У бугарском рату нема вредности! (Видели смо због чега). У балканским ратовима је потпуно одстрањена слава. У првом је уведен нови циљ: освета Косова, а у другом је искључена вера (јер и Бугари су православци), али је истакнута нова вредност: постављање границе велике Србије и Македоније. У првом светском рату борило се за одбрану отаџбине, за спас Српства, али и за уједињење у новој југословенској држави. На споменицима рат-

ника овог рата срећу се записи да се гинуло „за ослобођење и уједињење нашег народа“, „за стварање наше велике државе Југославије“, „да би се створила наша велика и уједињена држава“.

У суштини, једна једина, стална и апсолутна вредност за коју се ратовало била је слобода. Слобода је била врхунска вредност не само за ратнике, већ за народ уопште. Он је њу непрестано крвљу освајао, јер су му је туђини одвајкада отимали. Жудња за слободом као највећом људском вредношћу преносила се, у виду дубоких родољубивих сентимената, са поколења на поколење, нагомиланим друштвеним наслеђем. Та жудња, у коју је уложена огромна душевна енергија, учинила је од наших ратника свих времена мистичне јуришнике, који су живот жртвовали у борби против оних који су претили мраком. Без појма вредности не може се разумети ни појединац ни народ, а без поседовања вредносног система нема ни зреле личности, ни зреле нације. Српски народ је, због слободе, морао да, у сваком колону, доказује своју зрелост и да стално изнова, за слободу, сазрева. На надгробним каменовима Србије реч слобода је добила вредност неког трајног апсолута, који је своје постојање увек доказивао све новим и новим ратничким хумкама.

Пошто су се домовина и слобода толико цениле, јасно је да су и они који су за њих крв пролили заслужили посебно поштовање и дивљење. И заиста, ратнику се у патријархално-херојској средини указивала већа почаст него ма ком другом грађанском „позиву“. Домаћин, мајстор, трговац, свештеник, кмет, председник, посланик, начелник — све је то вредносно падало пред појавом храброг ратника. Само се ратовођама за мир и народно добро дубоко клањало. Зато се једино са ратничких споменика дозива да се скидањем капе ратнику укаже пуно, достојно признање. На једном војеничком камену је захтев: „Скини капу, човече добри, пред овом светлом хумком и одај искрену пошту!“, а на другом: „Србине, капу доле! Поклони се гробу великог Србина!“

Из сваког епитафа ратничког избија топло домољубље, смрћу доказивано. Већина ових епитафа су прави родољубиви изливи просте народне душе. За домовину се жртвовало на душак, слатко, без роптања. Отаџбина је била збир свих ратникових љубави и осећања, па се волела као сопствено дете, њива, ливада, жена. За њен спас животи су били јевтини. Романтизам натписа смрт је чинио поносном и узвишеном, чак сасвим лаком и једноставном. Часније је и лакше погинути у боју него се омрзнити на огњишту. А ране ратничке као да нису пекле. Оне су се само честитале као жива златна медаља за храброст. Домовина многе у смрти и обогаљи, али се никад кривица на њу не баци. Никаква јој се оптужба ни клетва не упути. Земљоделац је све виновнике смрти оштро осуђивао, али домовину никако. Проклињао је болест, хајдуке, судбину и Бога, док је домовину називао милом и онда кад је, због ње, у највећим мукама издисао. Само је отаџбином и борбом за њену слободу правдао вредност умирања. Као и јунаци из епске поезије, сељак-ратник се, у надгробним словима, херојски мирио са смрћу у борби

против непријатеља, уверен да се жртвује за нешто што је значајније и од самог живота. Отуда ни трунке песимизма и скрушености нема у ратничким умирањима. Неки дубоки национални оптимизам учинио је ратничку смрт некако лепом и незастрашујућом. Као да су јунаци весели што су погинули, за њима се не жали и не пати. Не тугују ни војници погибије ни њихова родбина! (За тугу се није ни ратовало). Свикавало се од повоја до покрова да се без суза живот и ставља пред сабљу и кубуру, куршум и картеч, бомбу и бајонет. Србијански хомо хероикус је песму, а не сузно око, за служио. Зато се погинули ратници, у надгробним записима, никад и не оплакују, већ опевају и прослављају.

Свуда се у епитафима осећа добровољност ратовања и жртвовања. Ниједном се не помену да се у одбрану слободе ишло насилно, под принудом домовине. Нико није у рат отерао и нико се није пожалио што је кућу и породицу заувек оставио. Клесари су, упадљиво истичући вредност драговољног жртвовања и непрестано славећи храбре погубљене, потпуно превидели, и заташкали, јадне и нимало славне кућне прилике настале у породицама славно изгинулих очева и синова. Нигде се на ратничким каменовима не помену ни залустело огњиште, ни разваљен тор и обор. Нема ни нарицања мајке, ни црне мараме удовице, ни јада нејаке дечице. (А свега тога има на споменицима обичних покојника, умрлих мирно, код дома, у кревету). Од неколико хиљада ратничких записа само се у једном помену пуста кућа! Два брата из Вионице, Станиша и Станисав Илићи погибоше у колубарској бици, код Лазареваца, „и њину кућу оставише пусту“.

Ратнички записи су сачували поетско-херојску успомену на судбине ратника који су војевали у неком од осам ратова које је Србија водила за нешто више од сто година. У томе је њихова највећа вредност и снага. Кад би се, на основу натписа у надгробном камењу, васпостављала историја ратова у Србији, добило би се изворније сведочанство од сваке удебеничке, хладне, беживотне историје. Писана осећајним дахом, она не указује на ратне планове и скице, распоред јединица и снага, али оживљава праву слику рата, доживљену душом ратника, њихове родбине и клесара. И, кад би се, неким случајем, изгубили сви подаци које нам нуди „учена“ историографија, ми бисмо, на основу ратничких натписа, могли у потпуности да васпоставимо целокупно ратоводство Србије. Са сигурношћу би се знало колико је који рат трајао, који добисмо а који изгубисмо, који донесе радост, а који тугу. Знало би се за најкрвавије битке, за оружје којим се мегданило, за јуначке подвиге и ратна искушења. Знало би се кад се појавила прва стајаћа војска и кад ишчезла народна. Били би познати родови војске, називи јединица и војни чинови. Јер, на надгробницама се поменуше и пешаци, и коњаници, и артиљерици и набројаше јединице од одељења до пука и чиновни од каплара до мајора. Било би се сигурно на ком је ратишту која јединица војевала, итд.

Ратнички записи откривају расположење читаве нације за борбу против туђина и указују на народно схватање јунаштва као најљудскијег моралног чина у одбрани људског достојанства и слободе. А Србија је увек морала да се брани, да увек води одбрамбене ратове. Стешњена између две силне царевине, два гробара и глобара који су јој „лили крв на памук“, она се бранила и кад је нападала. Из те чињенице произилази једна заједничка црта свих записа о ратницима и ратовима. У сваком рату јунаковало се ради задобијања или одбране слободе. Зато је пратећа реч скоро свих ратничких записа глагол бранити (се). Ратник је цитинова „бранећи српску славу“, „бранећи своју отаџбину“, „бранећи веру“, „бранећи себе“, „бранећи слободу своје браће Срба“, „бранећи заставу“, „бранећи краља“, „бранећи Београд“. Страшни душмани су надирали са свих страна и претили погромима. За спас голог живота једино је преостала херојска, мушка одбрана. На неким споменицима из првог светског рата баш је и уписано да се жртвовало „за спас“ отаџбине. ... Тако су клесари славили браниоце слободе, јунаке одбранаше, а никад насртљивце и насилнике. Славили чојствено, бранилачко ратништво, а никад завојевачку солдатију и милитаризам. Баш онако како је и епско песништво чинило. Јер, и највећи јунаци наше народне епике, Милош и Марко, били су типични јунаци одбране.

НАПОМЕНЕ

1. Податке о „бившем“ крајпуташу у Горњим Бранетићима и о запису на њему дао ми је Десимир Жижовић — Буин, потомак „голаћа“ Саве Жижовића.
2. Занимљиво је да реч бињбаша не постоји ни у Вуковом Рјечнику, ни у Скаљићевом речнику турцизма, а не помињу је нигде ни историчари првог устанка. Отуда је надгробник са поменом ове речи посебно драгоцен.
3. Мита Петровић, Ратне белешке, Чачак, 1955, стр. 51.
4. Други светски рат и њихове ратнике изоставили смо из овог рада. Овај рат се, по циљевима борбе, начини вођења, сложености идеолошко-психолошким сукоба и политичко-друштвеним последицама, умногоме разликује од свих предходних ратова, па зато заслужује посебну пажњу и свестранију обраду. Осим тога, о последњем рату није речена крајња надгробна реч, јер се споменици учесницима у њему још увек подижу и новим садржајима исписују.

INSCRIPTIONS SUR LES TOMBES DES GUERRIERS

Sur les tablettes et les stèles funéraires érigées le long des routes de la Serbie occidentale nombreuses sont les inscriptions sur les luttes du peuple serbe contre tous ceux qui l'assaillaient. Luguées par les huit guerres que la Serbie a soutenues depuis Karageorges jusqu'au régent Alexandre, elles gardent un souvenir à la fois poétique et héroïque de ceux qui sont restés sur les champs de bataille.

Les premières épitaphes consacrées aux guerriers datent des Première et Seconde insurrections serbes (1804—1815). Elles évoquent les faits de guerre des insurgés qui, à l'époque de Karageorges et de Miloš, combattirent les Osmanlis à Deligrad, Radaljevo, Murtenica, Vilovi, Zasavica, Čačak et Užice. Imprégnées d'un profond respect, elles honorent la mémoire de ceux qui par leur révolte ranimèrent les rêves séculaires des rayas et rallumèrent, par leur courage, le feu de la liberté qui couvait sous la cendre de l'esclavage, long de quatre siècles.

Les inscriptions funéraires datant des deux guerres serbo-turques (1876 — 1878) mentionnent les guerriers tombés sur les champs de bataille de la région de Javor, (Kalipolje, Kladnica, Pogled, Čemernica, Jankov vrh, Sokolovica, Pazar) et au front de la Morava du Sud (Sumatovac, Šiljegovac, Adrovac, Samokov, Vranje). Elles glorifient la lutte des soldats qui essayèrent de refouler les askers et les nizams de Sandžak et ceux de la région d'Aleksinac en vue de régler ainsi la question de «la crise d'Orient».

La guerre serbo-bulgare (1885), ayant été acceptée sans enthousiasme par le peuple, a laissé dans les épitaphes aussi un souvenir plutôt fâcheux. Les textes qui l'évoquent sont généralement dénués d'orgueil, d'élan patriotique et de cri de guerre. Il y est le plus souvent question du massacre de Slivnica, mais aussi de sanglants combats de Dragoman, de Vrapča et de Vladisavci.

Les deux guerres balkaniques (1912—1913) firent l'objet d'inscriptions différentes; celles qui étaient consacrées à la première des deux guerres sont de beaucoup plus nombreuses. Elles évoquent tous les champs de bataille, depuis Merdar et Prepolac jusqu'à l'Albanie et la Mer Adriatique (Kumanovo, Mlado Nago-ričano, Bakarno gumno, Bitolj, Ljum Kula, Kroja, Tirana). Bon nombre de ces épitaphes disent que le Kosovo a été vengé... La Seconde guerre balkanique y est décrite comme une épreuve horrible, rude et malheureuse. On se faisait tuer à la Bregalnica, à Stip, à Drenak, par un peuple-frère qui n'agissait pas en frère. C'est pourquoi dans les épitaphes de la Bregalnica, assombries par le deuil et l'indignation, les Bulgares font l'objet de jugements très défavorables: on les qualifiait de traîtres maudits, féroces, déloyaux, et perfides.

Les inscriptions sur la Première guerre mondiale (1914—1918) sont innombrables; il y en a plus que sur toutes les autres guerres qui l'ont précédés. Elles mentionnent les batailles dans le Tzer et à la Kolubara, la retraite à travers l'Albanie et les souffrances que celle-ci entraînait, enfin, les batailles livrées au front de Salonique. Elles évoquent également les blessés et les malades morts dans les hôpitaux des alliés, depuis la Grèce jusqu'à la Tunisie, ainsi que dans les camps de prisonniers, en Allemagne et en Autriche-Hongrie.

Les buts et les valeurs que l'on se proposait d'atteindre changeaient de guerre en guerre, mais la seule valeur impérissable, pour laquelle on n'a jamais cessé de lutter, c'est la liberté. Sur toutes les pierres tombales de la Serbie le mot de liberté a la valeur d'un absolu durable qui démontre son existence par la prolifération de tombes de guerriers.

Chacune des épitaphes qui y figurent est imprégnée d'un patriotisme chaleureux. Ce sont, pour la plupart, de véritables épanchements de l'âme candide du peuple. Pour le salut de la patrie on se sacrifiait de gaieté de coeur, sans hésitation ni murmure. La vie n'avait aucun prix et l'acte de mourir était justifié par la seule lutte pour la liberté de la patrie. Toutes les épitaphes mettent l'accent sur le caractère bénévole de la participation à la guerre et du sacrifice; aucune n'éveille l'idée d'une contrainte quelconque.

Les inscriptions gravées sur les stèles funéraires des combattants révèlent l'état d'esprit de toute la nation et sa volonté de lutter contre l'ennemi, il s'en dégage nettement une conception du courage guerrier, partagée par le peuple tout

entier et selon laquelle ce courage constitue l'acte moral le plus humain, conçu pour défendre la dignité humaine. En effet, la Serbie a toujours dû soutenir des guerres défensives. Même lorsqu'elle entreprenait des guerres offensives, c'était pour se défendre. Voilà l'origine du trait caractéristique commun à toutes ces inscriptions. Les hauts faits de guerre ont toujours été inspirés par la volonté de conquérir ou de défendre la liberté. Les tailleurs de pierre célébraient les héros-défenseurs, jamais les assaillants et les tyrans. Ils exaltaient la guerre humaine, défensive, jamais l'agression, la soldatesque, le militarisme. Les chants populaires s'y prennent de la même façon.

Les inscriptions funéraires sur les guerriers constituent des preuves authentiques fournies par le peuple et permettant d'établir la vérité tout entière sur l'histoire des guerres que la Serbie a faites depuis sa Première insurrection jusqu'à la Première guerre mondiale. C'est là que réside leur valeur inestimable et leur force.

Сл. 1. Споменик Карађорђевог
устанани Сретена Чинириза из
Ртију (умро 1859)

Сл. 2. Споменик Радивоја Каранца из Врчана,
буљубаше „за Карађорђа“ (умро 1845)

Сл. 3. Споменик Петра Јонсимићи из Горачи-
ћа, устанани I и II устанна (умро 1854)

Сл. 4. Споменик Радисава Тупаје из Зеона, ра-
тнина II устанна (умро 1837)

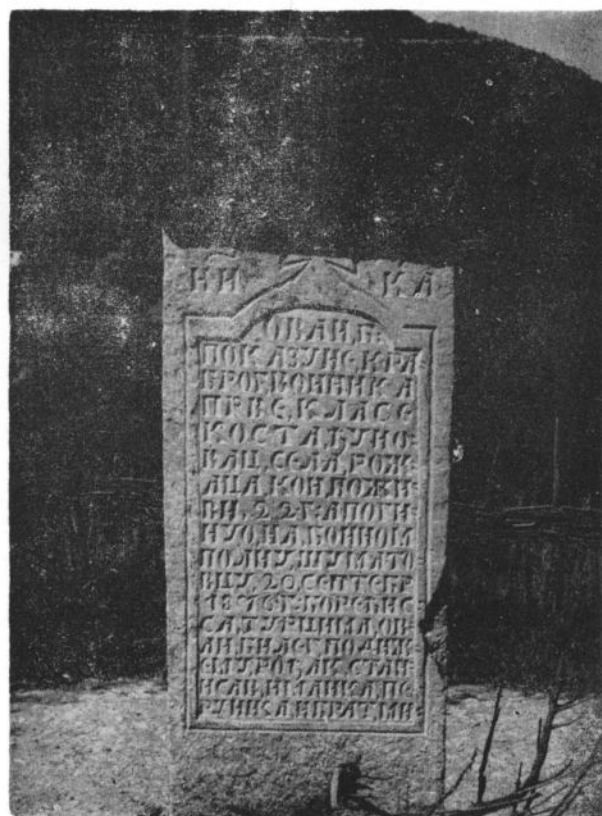
Сл. 5. Крајпуташ Стефана Томића из Ојновице, добровољца у „мађарској буни“ (погинуо 1848. „на битки са Маџарима на Сегедину“)

Сл. 6. Споменик Мијата Драгачевца из Добродола, учесника „у битки београдској“ 1862 (умро?)

Сл. 7. Споменик Николе Поњавића из Бруснице, натане у српско — турском рату (погинуо 1876. на Кладници)

Сл. 8. Споменик Косте Ђуновца из Рожаца, ратника у српско — турском рату (погинуо 1876. на Шаматовцу)

Сл. 9. Споменик Обрада Радојевића из Срезојеваца, ратника у српско — бугарском рату (погинуо 1885. на Сливници)

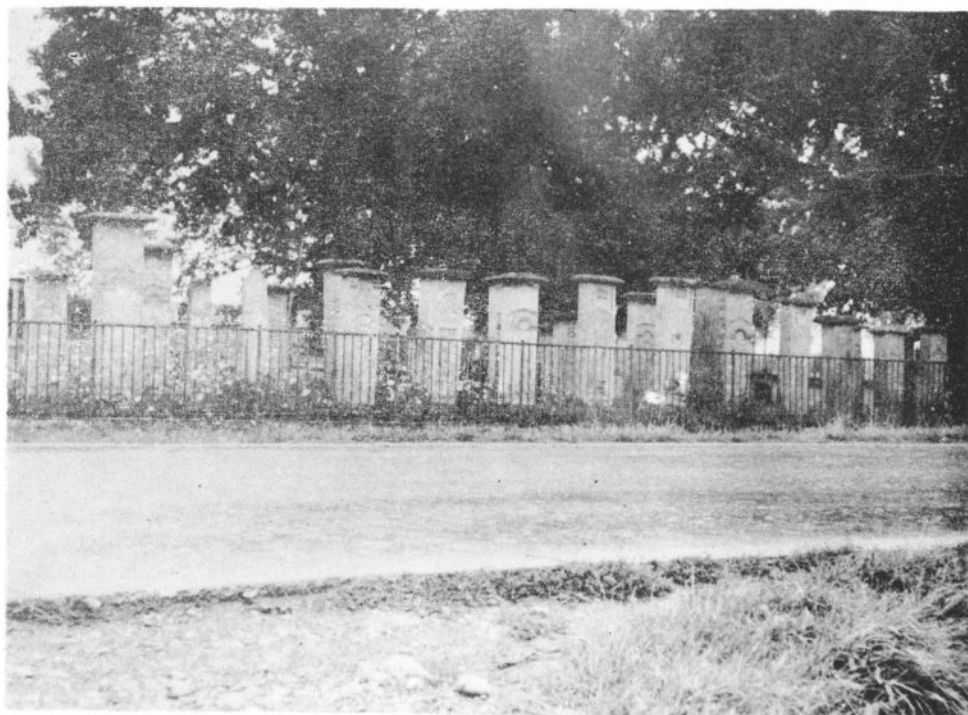
Сл. 10. Споменик Драгоја Дилпарића из Буковина, „нумановског“ четника (умро 1912)

Сл. 11. Крајпуташ Тиномира Јовичића из Граба, ратника оба балканска рата (погинуо на Дренну 1913.)

Сл. 12. Крајпуташ Драгутина Лазовића из Лознице, ратника оба балканска рата (погинуо на Дренну 1913)

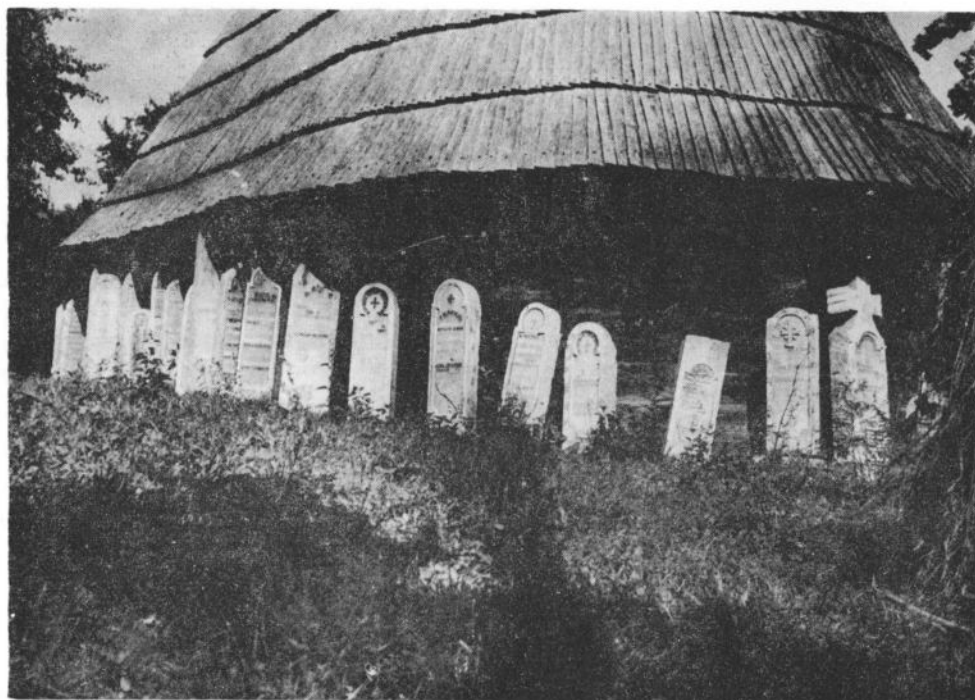
Сл. 13. Крајпуташи ратницима балканских и првог светског рата у Самаили

Сл. 14. Споменик поднаредника Рајна Петровића из Луњевице, ратника балканских и првог светског рата, који је Бугаре „живе у шаке вато“

Сл. 15. Споменик ордонанса Риста Ђировића из Божетића (умро „од напора ратни“ 1915)

Сл. 16. „Крајпуташи“ ратницима првог светског рата од цркве у Сечој Реци